

BUSTĀNUS SALĀṬĪN

BAB KETUJUH FASAL KETIGA:
PADA MENYATAKAN
ILMU TASHRĪḤ DAN ILMU ṬIBB

NURUDDIN AR-RANIRI

KAJIAN & TRANSLITERASI
NASEER SOBREE

KATA PENGANTAR
DR. HARUN MAT PIAH
PAKAR MANUSKRIP MELAYU

BUSTĀNUS SALĀTĪN

BAB KETUJUH FASAL KETIGA:
PADA MENYATAKAN
ILMU TASHRĪḤ DAN ILMU ṬIBB

BUSTĀNUS SALĀTĪN

BAB KETUJUH FASAL KETIGA:
PADA MENYATAKAN
ILMU TASHRĪḤ DAN ILMU ṬIBB

NURUDDIN AR-RANIRI

KAJIAN & TRANSLITERASI
NASEER SOBREE

KATA PENGANTAR
DR. HARUN MAT PIAH
PAKAR MANUSKRIP MELAYU

BUSTĀNUS SALĀṬĪN
BAB KETUJUH FASAL KETIGA
© NASEER SOBREE

Cetakan Pertama, 2017

Cetakan Kedua, 2018

Cetakan Ketiga, 2018

Hakcipta Terpelihara

Tidak dibenarkan mengeluarkan ulang
mana-mana bahagian buku ini dalam apa-apa
bentuk melalui apa-apa cara sekalipun, melainkan
setelah mendapat keizinan bertulis secara
rasmi daripada Baytul Hikma.

ISBN : 978-967-2091-12-7

Diterbitkan Oleh

BAYTUL HIKMA

(PG0378209-M)

Pulau Pinang, Malaysia

www.baytulhikma.my

baytulhikmaresources@gmail.com

www.facebook.com/BaytulHikmaMalaysia

+6013-2181421

*Peliharakan olehmu bersungguh-sungguh,
Sihat afiat di dalam tubuh;
Ringan ibadat dunia teguh,
Ialah nikmat yang tiada bertanggung.*

*Ilmu tobib hendaklah amalkan,
Jangan bercerai jadikan rakan;
Mendapat sejahtera serta aman,
Ibadat tetap disihat badan.*

—Hakim Abdullah

KANDUNGAN

TRANSLITERASI	1
KATA PENGANTAR.....	2
PENGHARGAAN.....	6
FATIAH.....	11
• Perubatan	11
• Perubatan Melayu	12
• Perubatan Melayu Klasik	12
• Asal Usul Perubatan Melayu.....	12
• Pengamal Perubatan Melayu Masa Kini	14
• Kajian Perubatan Melayu	16
• Struktur Perubatan Melayu.....	17
• Perubatan Dan Perbomohan	18
• Perubatan Melayu Dan Perundangan.....	21
• Shaikh Nuruddin Ar-Raniri	22
• Kajian Bustanus Salatin	23
• Bab Ketujuh Fasal Ketiga	25
• 10 Manuskrip.....	28
• Perbezaan Manuskrip.....	29
• Kaedah Kajian	32
• Kitab <i>Tibb</i> Muktabar.....	34

• Al-Quran Dan Hadis.....	35
• Cabaran Kajian.....	36
• Tugas Belum Selesai.....	36
• Gambar Manuskrip.....	37

BUSTĀNUS SALĀṬĪN Bab Ketujuh Fasal Ketiga 59

[ILMU <i>TASHRĪḤ</i>]	60
------------------------------	----

• [Pada Menyatakan Takrif Ilmu <i>Tashrīḥ</i>]	60
• [Pada Menyatakan Empat Puluh Anggota Dalam Wujud Insan]	61
• [Pada Menyatakan Perihal Kepala]	61
• [Pada Menyatakan Perihal Pipi Dan Dagu]	61
• [Pada Menyatakan Perihal Tulang Bahu]	62
• [Pada Menyatakan Perihal Lengan].....	62
• [Pada Menyatakan Perihal Haṣṭa]	62
• [Pada Menyatakan Perihal Belakang Tapak Tangan]	62
• [Pada Menyatakan Perihal Tapak Tangan].....	62
• [Pada Menyatakan Perihal Lima Jari]	62
• [Pada Menyatakan Perihal Batang Leher]	62
• [Pada Menyatakan Perihal Halkum].....	62
• [Pada Menyatakan Perihal Dada].....	63
• [Pada Menyatakan Perihal Belakang]	63

• [Pada Menyatakan Perihal Rusuk]	63
• [Pada Menyatakan Perihal Punggung]	63
• [Pada Menyatakan Perihal Ari-Ari]	63
• [Pada Menyatakan Perihal Paha].....	63
• [Pada Menyatakan Perihal Betis]	64
• [Pada Menyatakan Perihal Tapak Kaki]	64
• [Pada Menyatakan Perihal Tulang Yang Muda]	64
• [Pada Menyatakan Perihal Segala Urat].....	64
• [Pada Menyatakan Perihal Lemak].....	64
• [Pada Menyatakan Perihal Daging]	65
• [Pada Menyatakan Perihal Kulit Dan Kuku]	65
• [Pada Menyatakan Perihal Tulang Yang Tempat Otak]	65
• [Pada Menyatakan Perihal Mata]	65
• [Pada Menyatakan Perihal Telinga]	65
• [Pada Menyatakan Perihal Lidah]	66
• [Pada Menyatakan Perihal Jantung]	67
• [Pada Menyatakan Perihal Dada].....	68
• [Pada Menyatakan Perihal Perut Besar]	68
• [Pada Menyatakan Perihal Perut Seni]	69
• [Pada Menyatakan Perihal Hati]	69
• [Pada Menyatakan Perihal Hempedu].....	70
• [Pada Menyatakan Perihal Limpa]	71

• [Pada Menyatakan Perihal Paru-Paru]	71
• [Pada Menyatakan Perihal Buah Hati]	71
• [Pada Menyatakan Perihal Kembang-Kembangan]	72
• [Pada Menyatakan Perihal <i>Unṣayān</i>]	72
• [Pada Menyatakan Perihal Zakar]	72
• [Pada Menyatakan Perihal Rahim]	73
• [Pada Menyatakan Bilangan Segala Anggota]	73
• [Pada Menyatakan ' <i>Ālam Ṣaghīr</i> Dan ' <i>Ālam Kabīr</i>] ...	79
• [Pada Menyatakan Perangai Segala Manusia]	87
• [Pada Menyatakan Bandingan Alam Dan Insan] ...	90
• [Pada Menyatakan <i>Insān Kāmil</i>]	93
[ILMU <i>ṬIBB</i>]	97
• [Pada Menyatakan Takrif Ilmu <i>Ṭibb</i>]	97
• [Pada Menyatakan Empat Unsur Bagi Insan]	98
• [Pada Menyatakan Sembilan Tabiat Bagi Unsur] ..	99
• [Pada Menyatakan Empat Cair Bagi Insan]	100
• [Pada Menyatakan Empat Quwwah Bagi Insan] .	103
• [Pada Menyatakan Tujuh Penghulu Anggota]	104
• [Pada Menyatakan Umur Manusia]	106
• [Pada Menyatakan Pekerjaan Yang Tiada Dapat Tiada Bagi Segala Manusia]	108

• [Pada Menyatakan Sepuluh Tanda Untuk Mengenal Tabiat Manusia]	112
• [Pada Menyatakan Tanda Empat Tabiat]	115
• [Pada Menyatakan Tanda Empat Cair]	116
• [Pada Menyatakan Pohon Segala Penyakit]	118
• [Pada Menyatakan Seringan-Ringan Makanan Dan Seberat-Berat Makanan]	119
• [Pada Menyatakan Galakan Mengubati Penyakit]	120
• [Pada Menyatakan Larangan Mengubati Penyakit Dengan Yang Haram]	122
• [Pada Menyatakan Asal Usul Ilmu Ubatan]	123
• [Pada Menyatakan Rasa Makanan]	124
• [Pada Menyatakan Tabiat Dan Darjah Bagi Segala Makanan Dan Ubatan]	125
• [Pada Menyatakan Khasiat Lada Dan Campli] ...	127
• [Pada Menyatakan Khasiat Halia]	128
• [Pada Menyatakan Khasiat Lengkuas]	129
• [Pada Menyatakan Khasiat Jira Putih]	129
• [Pada Menyatakan Khasiat Jintan Hitam]	129
• [Pada Menyatakan Khasiat Jira Manis]	130
• [Pada Menyatakan Khasiat Halba]	131
• [Pada Menyatakan Khasiat Ketumbar]	131
• [Pada Menyatakan Khasiat Biji Sawi]	132
• [Pada Menyatakan Khasiat Mula]	132

- [Pada Menyatakan Khasiat Bunga Laung] 133
- [Pada Menyatakan Khasiat Buah Pala] 133
- [Pada Menyatakan Khasiat Bunga Pala] 133
- [Pada Menyatakan Khasiat Pucuk] 134
- [Pada Menyatakan Khasiat Jemuju] 134
- [Pada Menyatakan Khasiat Kundurukam] 134
- [Pada Menyatakan Khasiat Maṣṭika] 135
- [Pada Menyatakan Khasiat Inggū] 135
- [Pada Menyatakan Khasiat Jadam] 136
- [Pada Menyatakan Khasiat Candu] 137
- [Pada Menyatakan Khasiat Akarkara] 137
- [Pada Menyatakan Khasiat Jemuju Khursani] 138
- [Pada Menyatakan Khasiat Kedekai] 138
- [Pada Menyatakan Khasiat Manjakani] 139
- [Pada Menyatakan Khasiat Pinang] 139
- [Pada Menyatakan Khasiat Kayu Manis] 139
- [Pada Menyatakan Khasiat Adas Pedas] 140
- [Pada Menyatakan Khasiat Kapulaga] 140
- [Pada Menyatakan Khasiat Kemukus] 141
- [Pada Menyatakan Khasiat Badam] 141
- [Pada Menyatakan Khasiat Kurma] 141
- [Pada Menyatakan Khasiat Anggur] 142
- [Pada Menyatakan Khasiat Pisang] 142

• [Pada Menyatakan Khasiat Anggur Kering]	142
• [Pada Menyatakan Khasiat Delima]	143
• [Pada Menyatakan Khasiat Susu]	144
• [Pada Menyatakan Khasiat Madu]	145
• [Pada Menyatakan Khasiat Gula Dan Tebu]	146
• [Pada Menyatakan Khasiat Gandum]	146
• [Pada Menyatakan Khasiat Beras]	147
• [Pada Menyatakan Khasiat Kadalai]	147
• [Pada Menyatakan Khasiat Minyak Sapi]	148
• [Pada Menyatakan Khasiat Telur]	148
• [Pada Menyatakan Khasiat Daging]	148
• [Pada Menyatakan Khasiat Ikan]	151
• [Pada Menyatakan Khasiat Garam]	151
• [Pada Menyatakan Khasiat Kelambir]	152
• [Pada Menyatakan Khasiat Bawang Merah]	153
• [Pada Menyatakan Khasiat Bawang Putih]	154
• [Pada Menyatakan Khasiat Terung]	154
• [Pada Menyatakan Khasiat Labu]	155
• [Pada Menyatakan Khasiat Hentimun]	156
• [Pada Menyatakan Khasiat Cuka]	157
• [Pada Menyatakan Khasiat Celak]	158
• [Pada Menyatakan Khasiat Emas]	158
• [Pada Menyatakan Khasiat Perak]	159

• [Pada Menyatakan Khasiat Mutiara]	159
• [Pada Menyatakan Khasiat Pudi]	159
• [Pada Menyatakan Khasiat Kahrab]	160
• [Pada Menyatakan Khasiat Kaṣṭuri].....	160
• [Pada Menyatakan Khasiat Kapur Barus]	161
• [Pada Menyatakan Khasiat Kumkuma]	161
• [Pada Menyatakan Khasiat Kemenyan]	162
• [Pada Menyatakan Khasiat Ambar]	162
• [Pada Menyatakan Khasiat Gaharu]	163
• [Pada Menyatakan Khasiat Cendana]	163
• [Pada Menyatakan Khasiat Lazan].....	164
• [Pada Menyatakan Khasiat Bunga Air Mawar] ...	164
• [Pada Menyatakan Khasiat Air Mawar]	164
• [Pada Menyatakan Khasiat Minyak Lenga]	165
• [Pada Menyatakan Petua Makanan].....	165
• [Pada Menyatakan Petua Ubatan]	166
• [Hikayat Raja Malik Shah Dengan Seorang Tobib Yang Bijaksana]	166
• [Hikayat Hukama Dengan Abuzurjmihir <i>Al-Ḥakīm</i>]	169
• [Hikayat Raja Nushirwan <i>Al-‘Ādil</i> Dengan Seorang Tobib Tua]	173
• [Hikayat Sultan Rom Dengan Segala Tobib]	175

- [Hikayat Raja Rom Dengan Empat Tobib] 176
- [Petua *Jālīnūs Al-Hakīm* Akan Perkara Yang Mempusakai Kelupaan] 179

LAMPIRAN 1 Hubungan Empat Unsur..... 181

LAMPIRAN 2 Unsur, Cairan Dan Tabiatnya 182

LAMPIRAN 3 Pembahagian Mizaj..... 183

LAMPIRAN 4 Materia Medika Bustanus Salatin 184

LAMPIRAN 5 Aplikasi Sistem Koordinat Kartesian Kepada Mizaj Ubatan Dan Darjahnya..... 188

- Koordinat Mizaj..... 189
- Isu Dalam Penentuan Mizaj..... 190
- Tindakan 192

KHATIMAH 194

TRANSLITERASI

ء ’	ر r	ف f
آ، ا ā	ز z	ق q
ب b	س s	ك k
ت t	ش sh	ل l
ث ṡ	ص ṣ	م m
ج j	ض ḍ	ن n
ح ḥ	ط ṭ	ه h
خ kh	ظ ṭh	ة h, t
د d	ع ‘	و w, ū
ذ ḏ	غ gh	ي y, ī

KATA PENGANTAR

DR. HARUN MAT PIAH

Kitab *Buṣṭānus Salātin* terkarang sekitar 1638M, merupakan salah sebuah karya terawal dalam genre Ilmu Perubatan Melayu. Penulisnya dikenali sebagai Syeikh Nuruddin Ar-Raniri, seorang ulama besar dalam zaman Kesultanan Aceh semasa pemerintahan Sultan Iskandar Thani. Aceh pada masa itu dari zaman pemerintahan Iskandar Muda Mahkota Alam merupakan antara pusat pengembangan Islam yang antara lain menghasilkan pelbagai karya saṣṣtera, meliputi genre saṣṣtera kitab, historiografi, hikayat, puisi dan ilmu-ilmu tradisional, termasuk ilmu perubatan.

Kitab *Buṣṭānus Salātin* merupakan sumbangan yang sangat penting untuk Ilmu Perubatan (*Kitab Tib*), walaupun sebagai bahagian kecil (Bab 7 Fasal 3) dari jumlah keseluruhan tujuh bab atau fasal yang meliputi pelbagai ilmu. Untuk ilmu perubatan (*ilm at-tyb*) Ar-Raniri membicarakan antara lain takrif atau definisi ilmu tibb, unsur-unsur dan tabiat insan, punca atau pohon segala penyakit, hubungan pemakanan dengan penyakit, kaedah pengubatan penyakit dan huraian yang cukup terperinci

mengenai khasiat pelbagai makanan, khususnya yang berkenaan sebagai ramuan untuk pengubatan penyakit. Antara tumbuhan ubatan yang disebut termasuk lada, halia, lengkuas, jintan putih, jintan manis, ketumbar, pala, madu, susu, pisang dan anggur. Selain itu dikisahkan juga cerita beberapa orang tokoh, raja-raja dan para tabib berbicara mengenai ilmu perubatan. Antaranya kisah Raja Nusyirwan Adil, Raja Rom dan beberapa orang tabib.

Aspek yang sangat menarik mengenai Kitab Buṣṭānus Salatin (Bab Ketujuh) ini ialah hubungan dan keakraban pembicaraannya dengan beberapa kitab ilmu perubatan (kitab tib) Melayu yang merupakan bahagian yang penting dalam karya-karya ilmu dalam masyarakat Melayu Nusantara. Tidak salah untuk menyatakannya sebagai sumber utama dalam perkembangan penulisan ilmu perubatan sesudahnya. Dalam beberapa manuskrip kitab tib Melayu termasuk MSS 2515, MSS 1292, MSS 2590 (PMN) dan Manuskrip Muzium Terengganu yang telah dikaji dan diterbitkan terserlah aspek-aspek yang sama atau bersamaan. Sebahagian besar huraian Buṣṭān mengenai pemakanan dan khasiat pelbagai jenis tumbuhan ubatan seperti yang dinyatakan di atas didapati juga di dalam beberapa kitab tib Melayu. MSS 2590 PNM membicarakan topik ini dengan lanjut, hampir sama seperti yang terdapat dalam Buṣṭān. Demikian juga kisah Raja Nusyirwan Adil dan Raja Rom berbicara dengan beberapa tabib, termasuk dari benua Keling, Rom, Irak dan Habsyah, mengenai penyakit dan petua-petua

menjaga kesihatan diri. Kisah ini juga terdapat dalam MSS 1292 PNM, Manuskrip Muzium Johor dan Kitab *al-Rahmah fi al-Tibb wa al-Hikmah* karya Sheikh Abbas Kuta Karang yang telah dikaji dan diterbitkan 2016. Menariknya Kitab al-Rahmah ini berkaitan rapat pembicaraannya dengan MSS 1292 dan 2590 PNM. Demikian saling berkaitan Kitab Buṣṭanus Salatin ini dengan beberapa manuskrip kitab tib Melayu Nusantara.

Lebih signifikan lagi hubungan Kitab Buṣṭanus Salatin ini dengan sumber yang lebih awal, malah asal atau yang paling berwibawa, iaitu yang berhubungan dengan Kitab Tib al-Nabawiyah dan lain-lain seperti Kitab Tibb Rasulullah yang merupakan ajaran-ajaran menurut sunnah Rasulullah. Ilmu perubatan yang berhubungan dengan wati (jimak suami isteri) dalam Buṣṭan diambil dan dihuraikan lebih lanjut dalam beberapa kitab tib Melayu khususnya yang bersangkutan dengan ilmu perkasih, mengenai jimak dan hubungan suami isteri. Bab berkenaan di dalam Buṣṭan sama dan sesuai seperti yang terdapat dalam Kitab al-Nabawiyah dan Kitab Tib Rasulullah. Aspek-aspek ini menjelaskan hubungan erat pembicaraan dalam kitab-kitab ilmu perubatan Melayu itu bersumber dari Kitab Buṣṭanus Salatin yang seterusnya berkait rapat dengan sumber yang lebih asal dan berwibawa seperti kitab-kitab perubatan dari ajaran sunnah Rasulullah SAW.

Dengan demikian karya kajian Naseer Sobree ini amat bermakna dalam pembelajaran dan perkembangan ilmu perubatan dalam masyarakat Melayu, khususnya

dewasa ini. Kajian dari beberapa pengkaji termasuk para tabib dan pengamal perubatan Melayu mendapati Bustanus Salatin menepati struktur dan sistem ilmu perubatan Melayu tradisional yang sedang dibangun dan diperkembangkan. Semoga dengan penerbitan karya ini akan memberikan sumbangan penting ke arah memperkembang dan memperkasakan Ilmu dan Amalan Perubatan Melayu masa kini dan akan datang.

Sekian, terima kasih.

DR. HARUN MAT PIAH

Bandar Baru Bangi, Selangor

26 Oktober 2017

PENGHARGAAN

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنَ الطِّينِ
وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى مُحَمَّدٍ سُلْطَانِ السَّلَاطِينِ

*Segala puji hanyalah bagi Allah,
Menciptakan manusia daripada tanah.*

*Selawat dan salam untuk Rasulullah,
Bagindalah sultan segala saltonah.*

Alhamdulillah, selesailah sudah kajian dan transliterasi kitab Buṣṭanus Salatin bab ketujuh fasal ketiga ini. Meskipun sibuk dengan urusan pendidikan, penghasilan ubatan, perawatan, penerbitan, penyelidikan dan persatuan, akhirnya dapat juga disiapkan kajian ini dengan izin Allah dan kehendakNya, Alhamdulillah.

Pertamanya saya ingin mengucapkan penghargaan yang tidak terhingga kepada keluarga yang tercinta atas sokongan dan dokongan terhadap segala yang saya usahakan. Semoga Allah merahmati keluarga saya dan menghimpunkan kita semua di shurga, inshaAllah.

Setinggi-tinggi penghargaan kepada “Atuk” Dr. Harun Mat Piah atas segala sokongan dan tunjuk ajar dalam pengkajian manuskrip. Sesungguhnya beliau merupakan seorang tokoh manuskrip yang sangat ulung di Malaysia. Meskipun usia beliau jauh berbeza dengan saya, namun semangat dan kesungguhan beliau seolah-olah beliau lebih muda daripada saya. Bak kata orang, *jasadnya semakin tua, namun jiwanya semakin muda*. Usaha beliau dalam pengkajian manuskrip tidak pernah berhenti. Sehingga saat ini beliau istiqamah melakukan kajian. Terima kasih saya ucapkan atas segala ilmu yang dikongsikan. Semoga Allah memanjangkan umur Atuk untuk terus berbakti kepada agama, bangsa dan negara, inshaAllah.

Saya juga ingin menyatakan penghargaan kepada Prof. Madya Dr. Arieff Salleh Rosman atas sokongan penuh daripada beliau atas segala yang saya usahakan ini. Sebagai Felo Penyelidik Fatwa di Jawatankuasa Fatwa Majlis Kebangsaan, peranan beliau sangatlah penting dalam pembangunan Perubatan Melayu. Ini bagi memastikan Perubatan Melayu yang dibangunkan tidak tersasar daripada ajaran Islam. Ini kerana, wujud golongan tertentu yang mendakwa segala yang diamalkan oleh nenek moyang kita yang terdahulu mestilah dipertahankan, tanpa mengambil kira sama ada sesuatu amalan itu shar’i atau takshar’i. Semoga Allah permudahkan segala urusan beliau, inshaAllah.

Ucapan terima kasih juga buat guru pertama saya dalam bidang perubatan klasik iaitu Tuan Haji Ismail Haji Ahmad. Usaha beliau yang banyak membuka minda

dan jiwa saya untuk mendalami perubatan klasik. Meskipun beliau diuji dengan pelbagai rintangan, beliau tetap gigih dan tabah memperjuangkan *Tibb Nabawi*. Membawa sunnah Nabi sallallahu alaihi wasallam bukanlah sesuatu yang mudah, pasti banyak cabaran dan dugaan. Semoga beliau terus kuat menyebarkan sunnah dan dipermudah segala urusan, inshaAllah.

Sokongan daripada Dr. Abdul Ghani Hussain juga amat saya hargai. Saya masih ingat ketikamana saya menyatakan kepada beliau hasrat untuk mengkaji Bustanus Salatin, yakni sewaktu di Pusat Manuskrip Melayu, beliau menyambut baik hasrat tersebut dan berkongsi serba sedikit pengalaman beliau dalam mengkaji manuskrip. Tidak lupa juga perbincangan bersama beliau mengenai Perubatan Melayu, khususnya ketika berkunjung ke taman herba beliau di Langkawi, banyak manfaat yang saya perolehi, Alhamdulillah. Semoga Allah permudahkan segala usaha Dr. Ghani dalam mengkaji manuskrip dan herba-herba alam Melayu, inshaAllah.

Seterusnya saya mengucapkan berbanyak-banyak terima kasih kepada rakan-rakan seperjuangan yang sama-sama bersusah payah dalam menyusun, mengatur dan menggubal struktur Perubatan Melayu. Mereka yang saya maksudkan ialah Tuan Norhissam Mustafa, Ustaz Abdul Hadi Mohd Isa, Ustaz Normizam Ngadeni dan juga Puan Suriani Md Sanusi. Pengorbanan dan kesungguhan kalian memang luar biasa. Sukar untuk digambarkan bagaimana susah dan payahnya usaha ini. Namun usaha

ini mesti diteruskan. Semoga Allah memberi kekuatan dan kemampuan untuk kita bangunkan ilmu ini demi kesejahteraan seluruh umat manusia. Semoga Allah melihat usaha kecil kita ini dan memberikan ganjaran di sana nanti, inshaAllah.

Tidak dilupakan sahabat saya saudara Syed Haashim Syed Abdul Rahman. Kenangan mengembara ke sana sini mencari manuskrip tidak akan saya lupakan. Banyak maklumat mengenai manuskrip yang saya perolehi sepanjang pengembaraan itu. Minatnya terhadap manuskrip usahlah dipersoalkan, Pusat Manuskrip Melayu itu bagaikan rumah keduanya. Terima kasih atas segala bantuan, khidmat dan pertolongan yang diberikan sepanjang mengumpulkan manuskrip-manuskrip kitab tib, khususnya manuskrip Buṣṭanus Salatin. Semoga Allah memberkati segala usahanya dalam meneruskan kajian terhadap manuskrip-manuskrip alam Melayu, inshaAllah.

Terima kasih yang tidak terhingga saya ucapkan kepada sahabat saya saudara Umair Mohd Noor. Terima kasih kerana banyak memberikan khidmat kepada saya, khususnya sepanjang saya 'beruzlah' di Pusat Rawatan Tibbun Mubarak untuk menyiapkan transliterasi kitab Buṣṭanus Salatin. Hanya Allah yang mampu membalas segala jasa baiknya. Saya doakan saudara Umair menjadi tobib yang hebat, inshaAllah.

Akhirnya, saya ucapkan terima kasih kepada semua pihak yang terlibat dengan usaha ini, sama ada secara langsung atau tidak langsung. Saya mohon maaf kerana tidak dapat menyebutkan nama kalian satu persatu di

ruangan ini. Allah akan kurniakan ganjaran yang terbaik untuk kalian, inshaAllah.

Sekian, terima kasih.

NASEER SOBREE

26 September 2017

Seremban

FATIIHAH

Sebelum kita menatap isi buku ini, eloklah kita renungkan beberapa perkara sebagai pembuka minda dan jiwa, agar lebih jelas kefahaman kita, inshaAllah.

PERUBATAN

Pertamanya mari kita kenali apa itu perubatan. Ramai yang mempelajari ilmu perubatan, sama ada perubatan klasik atau perubatan moden, namun tidak ramai yang tahu apa itu perubatan.

Ada yang menyangka perubatan ialah apa yang diajarkan di kuliah-kuliah perubatan. Ada yang meyangka perubatan ialah apa yang tertulis di dalam buku. Ada yang menyangka perubatan ialah apa yang disampaikan oleh gurunya. Maka bermati-matianlah mereka itu mempertahankan apa yang diajar oleh gurunya di kuliah berdasarkan apa yang tertulis di dalam buku. Mereka tidak peduli apa yang diamalkannya itu benar atau dusta, yang penting sangkaannya itu mestilah dipertahankan. Alangkah malangnya mereka yang bersangka dengan sangkaan yang sedemikian.

Ketahuiilah, perubatan itu banyak tafsirannya, namun para ulama dan hukama kita bersepakat bahawasanya yang dikatakan perubatan itu ialah;

Bidang yang mengkaji keadaan tubuh manusia sama ada sihat atau sakit, serta punca dan tandanya, dengan tujuan mengekalkan kesihatan dan menghilangkan penyakit.

Apabila jelas kepada kita bahawa itulah yang dimaksudkan dengan perubatan, maka itulah juga yang sepatutnya kita pertahankan, sekalipun yang mengekalkan kesihatan dan menghilangkan penyakit itu tidak sama dengan apa yang diajarkan oleh guru di kuliah yang berpandukan buku. Dengan itu, terbukalah pintu pertama ke alam perubatan.

PERUBATAN MELAYU

Yang dikatakan Perubatan Melayu itu tidak lain dan tidak bukan ialah;

Perubatan yang diamalkan oleh bangsa Melayu.

PERUBATAN MELAYU KLASIK

Adapun Perubatan Melayu Klasik ataupun Perubatan Melayu Tradisional ialah:

Perubatan yang diamalkan oleh bangsa Melayu sebelum zaman moden.

ASAL USUL PERUBATAN MELAYU

Buat masa ini, masih belum jelas asal usul sebenar Perubatan Melayu. Bilakah ia bermula pun tidaklah diketahui secara pasti dan yakin.

Perubatan Melayu yang ada pada hari ini adalah hasil gabungan daripada beberapa sistem perubatan, iaitu

sistem Perubatan Melayu yang asli dan sistem-sistem perubatan daripada tamadun luar.

Berdasarkan manuskrip-manuskrip kitab tib yang telah dikaji sehingga ke hari ini, kelihatannya seolah-olah Perubatan Melayu yang asli itu lebih kepada bersifat induktif dan eksperimental. Maksudnya, ramuan-ramuan ubatan yang dicadangkan dalam kitab-kitab tib adalah berdasarkan pengalaman dan percubaan oleh nenek moyang kita yang terdahulu.

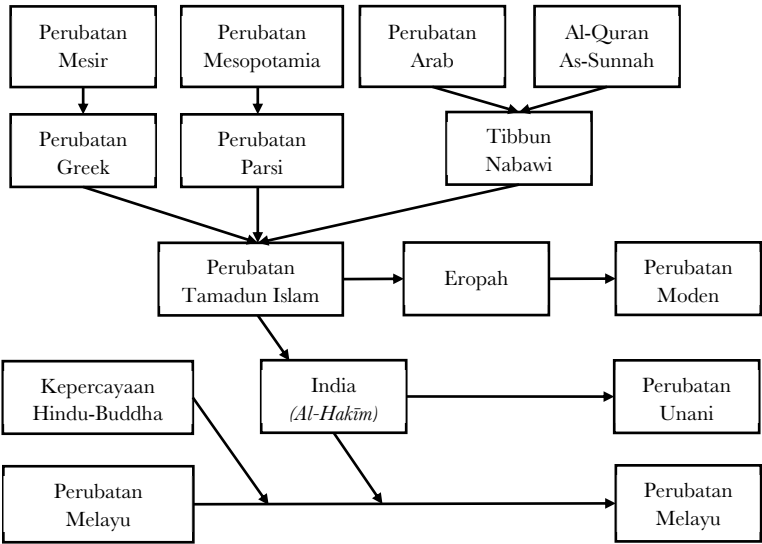
Adapun dari aspek deduktif atau silogistik, kelihatannya seolah-olah belum ada satu sistem yang betul-betul jelas dan konkrit. Maksudnya, satu kerangka dasar yang umum bagi Perubatan Melayu belum dapat dikeluarkan. Bahkan sistem yang diguna pakai oleh para tobib Melayu secara umumnya adalah berdasarkan Perubatan Greek-Arab.

Selain pengaruh Greek-Arab, terlihat juga pengaruh Hindu-Budhha dalam beberapa kitab tib. Ini tidaklah menghairankan kerana Hindu-Budhha memang pernah bertapak di Nusantara, dan kekal sehingga ke hari ini.

Perubatan Cina belum terbukti secara jelas pengaruhnya dalam manuskrip-manuskrip klasik. Jika ada sekalipun, ianya berlaku pada era penjajahan dan kemerdekaan, sepertimana yang tercatat dalam kitab *Khazinatul Insan* karya Hakim Abdullah.

Pengaruh Greek-Arab terhadap Perubatan Melayu secara tidak langsung membawa erti Perubatan Melayu turut menerima pengaruh daripada Perubatan Nabawi (*Tibb Nabawī*), Perubatan Parsi, Perubatan Mesir dan

Perubatan Mesopotamia. Hubungan sesama sistem-sistem perubatan ini dapat digambarkan secara ringkas dalam rajah berikut;

Rajah 1: Hubungan antara Perubatan Melayu dengan perubatan-perubatan lain

PENGAMAL PERUBATAN MELAYU MASA KINI

Pada masa kini, Perubatan Melayu masih wujud dan masih diamalkan. Walau bagaimanapun, tidak semuanya adalah benar-benar pengamal, dengan maksud mengamal benar-benar kerana minat dan ihsan terhadap orang sakit. Maka, dapatlah dibahagikan para pengamal ini kepada dua golongan iaitu;

1. Pengamal sebenar
2. Pengamal komersial

Pengamal sebenar ialah pengamal yang betul-betul memiliki ilmu yang tinggi dalam Perubatan Melayu. Biasanya mereka mempunyai kerjaya lain sebagai sumber pendapatannya, jadi mereka tidak bergantung hidupnya kepada caj rawatan. Jika ada bayaran sekalipun, tidaklah terlalu tinggi. Rawatan dilakukan mengikut adab dan tertib tradisional, bukannya terus diberi rawatan begitu sahaja. Mereka mempunyai kaedah diagnosis yang tersendiri, rawatan diberi berdasarkan hasil diagnosis tersebut. Golongan sebegini semakin berkurangan, kerana kebanyakannya sudah tua. Mereka tinggal di kampung-kampung dan tidak terlalu terkenal. Mereka ini layak digelar tobib.

Pengamal komersial ialah pengamal yang melibatkan diri dalam bidang perubatan kerana faktor komersial, yakni duit dan harta. Sebahagiannya menceburi bidang ini kerana tiada jalan lain lagi untuk mencari duit, maka bidang perubatan menjadi pilihan terakhirnya, sambil mengharapkan hasil pulangan yang lumayan. Dari sudut ilmu, biasanya golongan sebegini hanya mempelajari sekadar untuk membolehkan mereka melakukan sesuatu rawatan kepada pesakit. Ada yang tidak mengikut adab dan tertib, rawatan bersifat cuba-cuba tanpa sebarang diagnosis, bahkan rawatan diberikan mengikut kehendak pesakit, yakni pesakit yang menentukan rawatan, bukannya pengamal. Caj rawatannya biasanya agak

tinggi. Golongan sebegini semakin bertambah kerana sebahagian pengamal komersial yang baru bertatih sudah berani menganjurkan program kursus dan kelas segera kepada orang ramai. Programnya diiklankan dengan menyatakan bahawa itu adalah peluang untuk menjana pendapatan yang lumayan, maka ramailah yang tertarik. Mereka ini tidak layak digelar tobib.

KAJIAN PERUBATAN MELAYU

Kajian Perubatan Melayu telah bermula sejak dulu lagi. Banyak juga kajian oleh orientalis mengenai Perubatan Melayu, namun kajian-kajian itu lebih menjurus kepada unsur-unsur mistik alam Melayu. Tidak dinafikan bahawa hal tersebut memang wujud di alam Melayu, namun ianya tidak layak digelar sebagai perubatan, bahkan yang tepatnya ialah perbomohan.

Menurut Dr. Harun Mat Piah, dalam manuskrip-manuskrip kitab tib tidak disebutkan gelaran-gelaran perbomohan seperti dukun, pawang dan bomoh, yang ada hanyalah gelaran-gelaran perubatan seperti tobib dan hakim.

Adapun kajian Perubatan Melayu secara rasional dan saintifik, baru mula rancak baru-baru ini. Ramai yang mula mencari manuskrip-manuskrip untuk dikaji. Kajian manuskrip adalah sangat penting kerana ianya bukti kukuh mengenai Perubatan Melayu. Yang jenis diturunkan secara lisan boleh juga diterima, namun ia tidaklah sekukuh manuskrip, kerana yang lisan itu lebih tinggi risiko ditokok tambah atau diubah-ubah.

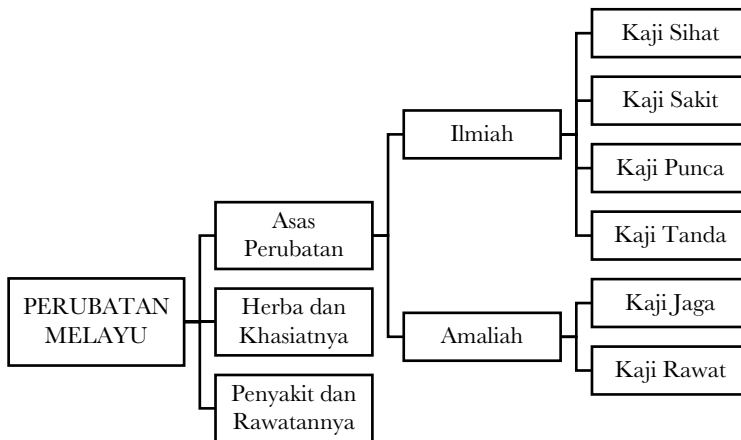
Pada peringkat saya sendiri, kajian terhadap perubatan klasik secara teoretikal dan praktikal sudah bermula sejak 2010, yakni ketika saya di Mesir. Secara khususnya saya memfokuskan kajian terhadap Perubatan Greek-Arab-Melayu, contohnya ialah karya-karya Hippocrates, Galen, Ibnu Zakaria, Ibnu Sina, Ibnun Nafis, Ibnu Rushd dan Kitab Ilmu Tabib (MS33), yakni sepertimana yang dinyatakan dalam “muqaddimah” karya sulung saya iaitu buku *Risalah Ilmu Perubatan* yang diterbitkan di Mesir pada tahun 2012.

Walau bagaimanapun, akses terhadap manuskrip Perubatan Melayu ketika itu agak terhad kerana ketiadaan sumber rujukan di Mesir. Alhamdulillah kini terdapat banyak sumber yang boleh dirujuk di Malaysia. Saya gembira melihat semakin ramai sahabat-sahabat pengkaji mula menceburi kajian manuskrip kitab tib. Usaha ini wajar disokong agar Struktur Perubatan Melayu dapat disusun secara lengkap dan sistematik, inshaAllah.

STRUKTUR PERUBATAN MELAYU

Jika dilihat kepada manuskrip-manuskrip yang telah dikaji setakat ini, boleh dikatakan tiada struktur khusus yang digunakan oleh kesemua tobib secara seragam. Setiap manuskrip mempunyai gaya penyusunan yang tersendiri.

Walau bagaimanapun, dengan merujuk kepada struktur perubatan yang digunakan oleh para tobib tamadun Islam aliran Greek-Arab, maka saya mencadangkan agar Perubatan Melayu disusun secara sistematik seperti rajah berikut;

Peta Minda 1: Cadangan Struktur Perubatan Melayu

PERUBATAN DAN PERBOMOHAN

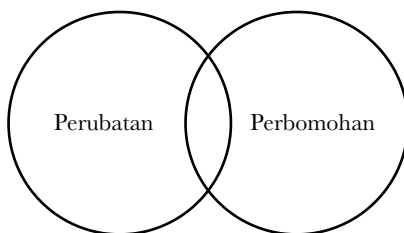
Masih ramai yang tidak mampu membezakan antara perubatan dan perbomohan, sehinggakan perbomohan itulah yang dianggap sebagai perubatan.

Bagaimanakah kita ingin membezakan antara perubatan dan perbomohan? Saya akan sebutkan secara ringkas mengenai kedua-duanya.

Mengenai perubatan, telah kita ketahui berdasarkan definisi yang diberikan, yakni *ilmu yang membawa kepada kekalnya sihat dan hilangnya sakit*. Mekanisme untuk mencapai dua matlamat tersebut adalah pelbagai, sebahagiannya fizikal dan natural, manakala sebahagiannya spiritual dan metafizikal.

Adapun perbomohan, ianya satu *ilmu yang digunakan untuk mencapai sesuatu hajat menggunakan mekanisme yang bersifat spiritual atau metafizikal*. Sebahagian perbomohan bersesuaian dengan sharak, manakala sebahagiannya bertentangan dengan sharak.

Setelah kita jelas mengenai hal ini, maka kita akan dapat melihat bahawa kedua-dua bidang ini berdiri sendiri, namun tetap ada pertindihan dan kesamaan antara kedua-duanya. Pertindihan yang dimaksudkan ialah *mencapai hajat kekal sihat dan hilang sakit menggunakan mekanisme spiritual*. Hubungan kedua-dua bidang ini dapat dilihat dengan lebih jelas dalam rajah berikut;

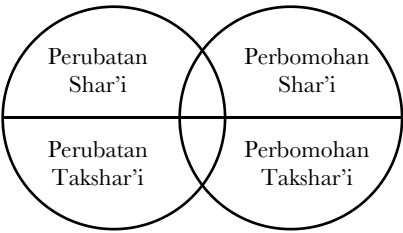

Rajah 2: Hubungan antara bidang perubatan dan perbomohan

Seperti yang disebutkan, perbomohan itu ada yang shar'i dan ada yang takshar'i. Dan sebenarnya perubatan yang fizikal pun ada yang shar'i dan takshar'i, kerana hukum-hakam Islam tidak terhad hanya kepada urusan spiritual, bahkan merangkumi urusan fizikal.

Maka dengan itu, perubatan dan perbomohan itu masing-masing perlu pula dibezakan antara yang shar'i

dan takshar'i. Yang kita amalkan hanyalah yang shar'i, sama ada perubatan atau perbomohan. Hal tersebut dapat dilihat dengan lebih jelas melalui rajah berikut;

Rajah 3: Hubungan antara perubatan shar'i, perubatan takshar'i, perbomohan shar'i dan perbomohan takshar'i

Contoh bagi setiap empat itu dinyatakan dalam jadual berikut;

KAEDAH	CONTOH
Perubatan Shar'i	Penggunaan ubat-ubatan yang halal dan diperoleh dengan cara yang halal
Perubatan Takshar'i	Penggunaan ubat-ubatan yang haram, najis dan diperoleh dengan cara yang haram
Perbomohan Shar'i	Penggunaan jampi-jampian yang berlandaskan Al-Quran, hadis, zikir, doa dan selawat
Perbomohan Takshar'i	Penggunaan jampi-jampian yang menyeru jin, iblis, shaitan dan dewa

Jadual 1: Kaedah perubatan dan perbomohan berserta contohnya

Semoga penjelasan serba ringkas ini dapat memberi sedikit pencerahan mengenai isu perubatan dan perbomohan, agar kita tidak tersalah mengamalkan perkara-perkara yang takshar'i, inshaAllah.

PERUBATAN MELAYU DAN PERUNDANGAN

Sebelum-sebelum ini, perubatan tradisional, klasik, alternatif dan komplementari tidak terikat dengan undang-undang Malaysia secara khusus. Jika ada sekalipun, ianya kerana bersangkut paut dengan peraturan tertentu secara tidak langsung.

Namun pada 1 Ogos 2016, secara rasminya telah dikuatkuasakan Akta 775, iaitu Akta Perubatan Tradisional dan Komplementari. Manakala pada 16 Januari 2017 yang lalu telah ditubuhkan Majlis Perubatan Tradisional dan Komplementari, yang dianggotai oleh wakil-wakil daripada kerajaan, ahli akademik, pengamal dan industri.

Maka dengan itu, perubatan tradisional dan komplementari (PTK) secara rasminya telah mempunyai kedudukan yang tersendiri dalam perundangan Malaysia. Tidaklah salah jika dikatakan bahawa kedudukan PTK dari sudut perundangan sudah menyamai perubatan konvensional, yakni perubatan moden. Ini bermakna PTK juga mempunyai sistem, etika, disiplin dan tata tertibnya yang tersendiri.

Walau bagaimanapun ini tidaklah bererti perubatan konvensional sudah tidak relevan, kerana kedua-duanya mempunyai peranan yang tersendiri. Pertamanya kerana

kedua-duanya mempunyai batasan kemampuan masing-masing, maka apabila satu pihak telah mencapai batas kemampuannya, perlulah dicuba rujuk kepada pihak yang satu lagi. Keduanya, jika kedua-duanya mampu sekalipun, maka kewujudan kedua-duanya memberikan pilihan kepada pesakit untuk memilih kaedah yang dirasakan lebih mudah, selesa dan murah.

Penguatkuasaan Akta 775 mempunyai kelebihan dan kekurangan yang tersendiri, maka kelebihan itu perlulah diambil, manakala kekurangan itu perlulah diatasi. Hasilnya ialah perkhidmatan kesihatan yang baik dan berkualiti untuk para pesakit, inshaAllah.

SHAIKH NURUDDIN AR-RANIRI

Salah seorang tokoh tobib di alam Melayu yang tidak dapat kita nafikan sumbangannya ialah Shaikh Nuruddin Ar-Raniri.

Biografi dan kisah hidup beliau sudah banyak dinyatakan dalam pelbagai penulisan, maka di sini saya nyatakan latar belakang beliau secara ringkas sahaja.

Nama penuh beliau ialah Nuruddin bin Ali bin Hasanji bin Muhammad Hamid Ar-Raniri. Bapanya berbangsa Arab, manakala ibunya berbangsa Melayu. Beliau dilahirkan sekitar akhir kurun ke-16 dan berasal daripada Ranir, Gujerat.

Beliau menuntut ilmu sehingga ke tanah Arab. Shaikh menguasai ilmu-ilmu *naqlī* dan *ʿaqlī*. Beliau juga mengamalkan tarikat *Rifāʿiyyah*. Beliau pernah menetap di Aceh (Indonesia) dan Tanah Melayu (Malaysia).

Beliau terkenal dengan kontroversi penentangan beliau terhadap fahaman yang dibawa oleh Hamzah Fansuri. Kontroversi tersebut terus berlarutan, sehingga kini masih ada pihak yang mengkaji dan membahaskan kontroversi tersebut. Beliau menulis kitab *Buṣṭānus Salātin* (*Buṣṭān al-Salāṭin*) pada tahun 1638M.

Sebenarnya banyak peristiwa dan tahun peristiwa mengenai kisah hidup beliau yang masih misteri. Para pengkaji Shaikh Nuruddin saling berbeza pendapat dalam sesetengah perkara.

KAJIAN BUSTANUS SALATIN

Kitab *Buṣṭānus Salātin* terdiri daripada tujuh bab. Adapun bab yang menjadi tumpuan di sini ialah bab ketujuh. Bab ini terdiri daripada empat fasal. Fasal yang menjadi tumpuan di sini ialah fasal ketiga, iaitu *fasal pada menyatakan ilmu tashrīḥ dan ilmu tibb*.

Kajian terhadap fasal ini bukanlah sesuatu yang baharu, bahkan telah dikaji oleh banyak pihak. Antara kajian *Buṣṭānus Salātin* bab ketujuh fasal ketiga yang agak baik ialah kajian oleh Pisol Maidin pada tahun 1995. Kajian beliau turut melampirkan transliterasi tidak lengkap berdasarkan dua manuskrip iaitu;

1. Manuskrip daripada *Bibliothèque Royale de Belgique*, Brussels, MS 21514
2. Manuskrip daripada *Perpustakaan Negara Malaysia*, MS 1076

Usaha yang beliau lakukan itu, meskipun tidak

lengkap dan sempurna, perlulah dihargai dan disanjung. Namun sebagai manusia, tentulah tidak sunyi daripada kesalahan. Maka dengan itu, kajian saya yang berpandukan 10 manuskrip ini, diharap dapat memperbaiki apa yang telah beliau usahakan, inshaAllah.

Antara kekurangan yang paling ketara ialah transliterasi tersebut tidak lengkap, kerana beliau tidak memasukkan ayat-ayat bahasa Arab yang ada dalam manuskrip tersebut. Ayat-ayat tersebut merupakan ayat Al-Quran dan hadis yang digunakan oleh Shaikh untuk menyokong sesuatu kenyataan yang beliau nyatakan.

Seterusnya transliterasi bagi beberapa perkataan adalah tidak tepat, khususnya perkataan yang berasal daripada bahasa Arab. Kesalahan itu menyebabkan maknanya tidak tepat. Apabila perkataan yang salah itu dihuraikan, maka tersasarlah daripada makna sebenar perkataan tersebut.

Kemudian beliau juga banyak menggunakan sumber sekunder sebagai rujukan. Maka saya gunakan sumber-sumber primer untuk menghuraikan sesuatu konsep yang kurang jelas dalam manuskrip tersebut.

Dan secara umumnya, manuskrip-manuskrip kitab tib banyak dikaji oleh ahli-ahli akademik yang tidak terlibat secara langsung dengan pengamalan perubatan klasik, mereka tidak terdedah dengan suasana sebenar dunia perubatan klasik. Maka dengan itu kajian ini dilakukan dari sudut pandang pihak yang terlibat secara langsung dengan bidang ini, kerana ada perbezaan antara mereka yang hanya terlibat secara teoretikal dengan

mereka yang terlibat secara teoretikal dan praktikal, khususnya dari sudut ilmu dan pengalaman.

Meskipun begitu, tidaklah saya katakan kajian saya ini sempurna secara mutlak. Pasti ada yang tersalah di sana sini. Semoga akan ada pengkaji lain yang membetulkan jika ada sebarang kesalahan dalam kajian saya ini, inshaAllah.

BAB KETUJUH FASAL KETIGA

Kitab Buṣṭānūs Salāṭīn bab ketujuh fasal ketiga terdiri daripada dua bahagian iaitu;

1. Ilmu *Tashrīḥ* (anatomi)
2. Ilmu *Tibb* (perubatan)

Bahagian *tashrīḥ* dapat dipecahkan kepada dua pecahan. Pecahan pertama membahaskan 40 anggota tubuh badan manusia secara satu persatu. Perbahasan yang sama juga disebut dalam kitab *Khazīnatul Insān* karya Hakim Abdullah yang dikarang jauh lebih lewat berbanding Buṣṭān, maka kemungkinan besar ianya dipetik daripada Buṣṭān. Sehingga kini saya belum menjumpai sumber sebenar bagi penetapan anggota tubuh badan kepada 40 anggota. Jika tiada sumber, maka kemungkinan besar penetapan angka 40 itu memang idea asli oleh Shaikh Nuruddin Ar-Raniri. Saya namakannya *Ilmu Empat Puluh Anggota*.

Pecahan kedua pula membahaskan perbandingan antara manusia dan alam semesta. Shaikh menggunakan konsep *‘ālam ṣaghīr* iaitu alam kecil dan *‘ālam kabīr* iaitu

alam besar. Manusia dan alam dianggap sebagai cerminan masing-masing, yakni apa yang ada pada manusia, itulah juga yang ada pada alam, dan begitulah juga sebaliknya. Konsep ini tidak jauh bezanya dengan apa yang dikemukakan oleh *Ikhwānuṣ Ṣafā*.

Adapun bahagian *ṭibb*, dapatlah dipecahkannya kepada empat pecahan. Pecahan pertama membahaskan asas ilmu perubatan. Antara topiknyalah;

1. Empat unsur
2. Sembilan tabiat (*mizāj*)
3. Empat cecair
4. Empat tenaga (*quwwah*)
5. Tujuh anggota penghulu
6. Enam punca yang tidak dapat dielakkan
7. Sepuluh tanda untuk mengenal tabiat tubuh

Pecahan kedua pula membahaskan asas perawatan penyakit. Antara topiknyalah;

1. Galakan mengubati penyakit
2. Asal usul ilmu ubatan
3. Ilmu sembilan rasa
4. Tabiat dan darjah ubat-ubatan

Pecahan ketiga membahaskan bahan-bahan tunggal yang boleh digunakan sebagai ubatan, dikenali juga sebagai *materia medica* atau *adwiyah mufradah*. Shaikh menyebutkan sekitar 73 jenis bahan ubatan daripada tiga jenis sumber iaitu;

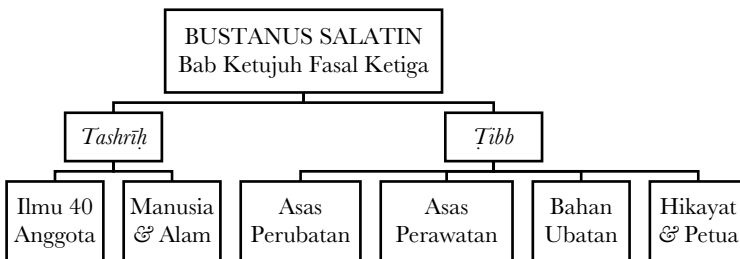
1. Tumbuhan

2. Haiwan
3. Mineral

Pecahan keempat pula melampirkan lima hikayat dan satu koleksi petua yang disandarkan kepada Galen. Tajuk-tajuknya ialah;

1. Hikayat Raja Malik Shah dengan seorang tobib yang bijaksana
2. Hikayat hukama dengan Abuzurjmihir *al-Ḥakīm*
3. Hikayat Raja Nushirwan *al-ʿĀdil* dengan seorang tobib tua
4. Hikayat sultan Rom dengan segala tobib
5. Hikayat raja Rom dengan empat tobib
6. Petua *ḡālīnūs* akan perkara yang mempusakai kelupaan

Itulah Struktur kandungan kitab *Bustanus Salatin* bab ketujuh fasal ketiga secara ringkas. Gambaran yang lebih jelas dapat dilihat dalam rajah berikut;

*Peta Minda 2: Struktur kandungan kitab Bustanus Salatin
bab ketujuh fasal ketiga*

10 MANUSKRIP

Kajian ini dibuat berdasarkan 10 buah manuskrip yang diperoleh daripada pelbagai sumber. Berikut adalah senarai 10 manuskrip tersebut berserta simbol yang digunakan untuk mewakili setiap manuskrip;

- A. Perpustakaan Negara Malaysia, MSS 3059
- B. Perpustakaan Negara Malaysia, MSS 1076
- C. Bibliotheque Royale de Belgique, Brussels MS 21514
- D. Perpustakaan Negara Malaysia, MSS 1211
- E. Perpustakaan Negara Malaysia, MSS 2171
- F. Perpustakaan Negara Malaysia, MSS 4039
- G. Perpustakaan Negara Malaysia, MSS 4186
- H. Perpustakaan Nasional Indonesia, ML 310
- I. Perpustakaan Negeri Berlin, PPN 826269036
- J. Perpustakaan Negeri Berlin, PPN 839011628

Manuskrip A dijadikan manuskrip utama dalam kajian ini. Antara faktor pemilihan manuskrip A ialah keadaannya yang sangat baik dan tulisannya jelas sekali. Dari segi isi, manuskrip A sangat lengkap kandungannya. Selain itu, menurut Dr. Harun Mat Piah, manuskrip A adalah antara manuskrip Bustanus Salatin yang paling autentik dan layak dijadikan sandaran yang kukuh.

Walau bagaimanapun, tetap terdapat beberapa kekurangan pada manuskrip A. Maka manuskrip-manuskrip lain dijadikan rujukan apabila manuskrip A kelihatan kurang tepat atau kurang relevan. Manuskrip B dijadikan sebagai rujukan utama selepas manuskrip A

kerana ketepatannya agak tinggi berbanding manuskrip-manuskrip lain.

Manuskrip A hampir sama isinya dengan manuskrip D. Manakala manuskrip I dan manuskrip J boleh dikatakan sama sepenuhnya, berbeza hanya pada gaya tulisan, mungkin disalin oleh dua orang yang berbeza berpandukan manuskrip asal yang sama, ataupun salah satunya disalin daripada yang satu lagi.

Setiap manuskrip ada kelebihan yang tersendiri. Maka dengan sebab itu kesemua manuskrip yang lain itu tetap dijadikan rujukan untuk menyediakan teks Buṣṭanus Salatin yang terbaik menurut kemampuan saya. Saya memilih perkataan yang terbaik daripada setiap manuskrip untuk dijadikan teks utama dalam kajian ini.

PERBEZAAN MANUSKRIP

Secara umumnya kesemua manuskrip ini adalah saling berbeza. Namun ada juga beberapa manuskrip yang hampir sama isinya.

Perbezaan sesama manuskrip ini dapatlah dibahagikan kepada dua kategori;

1. Perbezaan kuantitatif
2. Perbezaan kualitatif

Perbezaan kuantitatif ialah perbezaan yang melibatkan sama ada sesuatu perkataan itu ditulis ataupun tidak ditulis dalam sesuatu manuskrip. Perbezaan kuantitatif pada manuskrip-manuskrip ada yang betul-betul ketara dan besar bezanya, ada juga yang berbeza

secara kecil-kecilan, maka terdapat dua jenis perbezaan kuantitatif iaitu;

1. Perbezaan besar
2. Perbezaan kecil

Manuskrip E hanya menyatakan bahagian ilmu *tashrīḥ*, adapun bahagian ilmu *ṭibb* tidak ada langsung. Bahkan pembuka dan penutup manuskrip adalah sempurna dan memang disengajakan. Dan memang di awalnya ditulis bahawa tulisan tersebut hanya membicarakan ilmu *tashrīḥ* semata-mata.

Manuskrip D pula hilang bahagian awal dan bahagian akhir. Pembuka dan penutup manuskrip tidak sempurna. Mungkin kerana kecuaiannya menyimpannya menyebabkan ia hilang, dan tidak mustahil juga penyalinnya menyalin daripada manuskrip yang memang tidak sempurna.

Itu dari sudut kuantitatif yang berkurangan, adapun dari sudut kuantitatif yang berlebihan dapat dilihat secara agak ketara pada manuskrip D yang menambah beberapa isi pada beberapa bahan ubatan contohnya pada tajuk *jemuju khursani*. Penambahan itu menurut pertimbangan saya bukanlah daripada manuskrip asal, bahkan ditambah oleh penyalin berdasarkan ilmunya atau kitab tib yang dimilikinya. Ini kerana gaya bahasanya terlalu jauh berbeza dan menyamai gaya bahasa sesetengah kitab tib. Maka saya gugurkan.

Seterusnya ialah perbezaan kecil-kecilan, yakni hanya melibatkan ada atau tiadanya sesuatu perkataan

atau ayat tertentu. Terlalu banyak contohnya. Sebahagiannya saya catatkan pada nota kaki.

Kita lihat pula perbezaan kualitatif. Yang saya maksudkan dengan perbezaan kualitatif ialah perbezaan yang melibatkan penggunaan perkataan atau ayat yang berbeza untuk makna yang sama, dan ada juga yang memang berbeza maknanya.

Secara umumnya saya pecahkan kepada dua jenis perbezaan kualitatif iaitu;

1. Perbezaan utama
2. Perbezaan samping

Perbezaan utama ialah perbezaan yang betul-betul melibatkan makna, isi dan konsep yang ingin disampaikan oleh penulis. Contohnya ialah manuskrip A menterjemah *al-ḥabbat al-sawdā'* sebagai *kalajira*, manakala manuskrip B menterjemahnya sebagai *jira hitam*. Sebahagian perbezaan utama dinyatakan pada nota kaki.

Perbezaan samping ialah perbezaan yang hanya melibatkan perkataan sokongan atau gaya susunan ayat. Contohnya ialah penggunaan penanda wacana, kata sendi dan kata hubung yang berbeza. Perbezaan samping ini tidaklah terlalu penting, maka secara umumnya saya menggunakan perkataan dan gaya bahasa yang tercatat dalam manuskrip A.

Inilah perbezaan yang ada dalam 10 manuskrip kajian secara ringkasnya. Adapun perbezaan manuskrip dari sudut fizikal seperti kertas, penjilidan dan tulisan, tidaklah dinyatakan, kerana ianya bukanlah fokus utama

kajian ini. Fokus utama kajian ini adalah untuk mengeluarkan isi-isi maknawi karya Buṣṭanus Salatin agar dapat digunakan dalam kajian-kajian perubatan, inshaAllah.

KAEDAH KAJIAN

Pertamanya perlulah diketahui bahawasanya kajian ini tidak terikat dengan mana-mana kaedah atau metodologi penyelidikan yang dibangunkan oleh mana-mana pihak. Kajian ini dilakukan dengan metod yang tersendiri.

Kaedah atau pedekatan yang digunakan dalam kajian ini ialah *integratif* dan *eklektik*. Yang dimaksudkan dengan integratif ialah mencari sebanyak mungkin sumber yang ada dan dikumpulkan sekali, kerana itulah dikumpulkan sehingga 10 manuskrip. Yang dimaksudkan dengan eklektik pula ialah memilih isi yang terbaik dan yang paling tepat daripada kesemua manuskrip yang telah dikumpulkan itu.

Dari sudut kuantitatif, saya menggunakan manuskrip A sebagai teks dasar. Sekiranya terdapat kekurangan pada manuskrip A, maka manuskrip lain akan digunakan untuk menampung kekurangan tersebut, khususnya manuskrip B dan C. Jika manuskrip A ada penambahan, maka penambahan tersebut akan diterima sekalipun ia tidak tercatat dalam manuskrip-manuskrip lain. Kadang-kadang penambahan pada manuskrip A itu memang tersalah atau terulang, maka ianya digugurkan dan dicatatkan pada nota kaki.

Dari sudut kualitatif, manuskrip A tetap dijadikan

teks dasar, namun adakalanya manuskrip A menyebutkan sesuatu yang tidak tepat, maka tempat tersebut akan digantikan dengan petikan daripada manuskrip lain yang lebih tepat. Sekiranya manuskrip-manuskrip lain masih tidak dapat memberikan sesuatu yang tepat, maka saya lakukan penambahan seminimum mungkin pada teks. Penambahan sama ada daripada manuskrip selain A atau daripada saya sendiri, kesemuanya dimasukkan ke dalam tanda kurungan petak sebegini [] dan dicatatkan pada nota kaki.

Ada sesetengah perkataan dieja secara klasik, maka dibetulkan ejaannya dan dicatatkan ejaan asalnya pada nota kaki. Ada juga yang memang tersalah ejaan seperti terkurang huruf atau tersalah titik, maka ianya dibetulkan dan dicatatkan. Huruf ف dan ك yang dibaca sebagai *pa* dan *ga* tidaklah dicatatkan.

Untuk menentukan sama ada sesuatu konsep itu tepat atau tidak, secara umumnya saya menggunakan kitab-kitab *ṭibb* yang muktabar sebagai rujukan utama. Sebahagian huraian daripada kitab-kitab *ṭibb* muktabar dicatatkan pada nota kaki. Huraian tersebut penting untuk memahami konsep perubatan yang ingin disampaikan oleh Shaikh, lebih-lebih lagi bagi mereka yang tidak mempunyai asas Perubatan Greek-Arab-Melayu. Untuk mengetahui asas-asas Perubatan Greek-Arab-Melayu, bolehlah dirujuk buku saya yang berjudul *Oximel*, buku ini adalah terjemahan karya Ibnu Sina tentang formula ubatan Oximel, di awalnya saya lampirkan pengenalan kepada Perubatan Ibnu Sina.

Dari sudut bahasa, kebanyakannya dirujuk daripada Kamus Dewan Bahasa dan Pustaka (DBP) serta Kamus Besar Bahasa Indonesia (KBBI).

Di samping itu, saya melakukan penambahan tajuk kepada semua topik untuk memudahkan pembacaan dan kajian. Tajuk-tajuk yang ditambah itu diletakkan dalam tanda kurungan petak.

KITAB *ṬIBB* MUKTABAR

Kitab *ṭibb* muktabar ialah kitab-kitab *ṭibb* yang berautoriti dan layak dijadikan sandaran utama dalam perubatan klasik. Secara khususnya kitab *ṭibb* yang saya gunakan ialah kitab *ṭibb* aliran Greek-Arab-Melayu. Antara kitab *ṭibb* muktabar yang digunakan ialah;

1. *Al-Ṭibb al-Nabawī*, karya *Ibn Qayyim al-Jawziyyah*
2. *Al-Hāwī fī al-Ṭibb*, karya *Ibn Ṣakariyyā al-Rāzī*
3. *Al-Masā'il fī al-Ṭibb*, karya *Hunayn bin Ishāq*
4. *Al-Aghziyah wa al-Adwiyah*, karya *Ishāq bin Sulaymān*
5. *Kāmil al-Ṣinā'ah al-Ṭibbiyyah*, karya *Alī bin al-Abbās*
6. *Al-Qānūn fī al-Ṭibb*, karya *Ibn Sīnā*
7. *Al-Mūjaz fī al-Ṭibb*, karya *Ibn al-Nafīs*
8. *Qānūnchah fī al-Ṭibb*, karya *Maḥmūd al-Jaghminī*
9. *Al-Kulliyāt fī al-Ṭibb*, karya *Ibn Rushd*
10. *Tāj al-Salātīn*, karya *Bukhārī al-Jawharī*
11. *Khazīnat al-Insān*, karya *Hakīm 'Abdullah*
12. *Ṭayyib al-Īḥsān fī Ṭibb al-Insān*, karya *Aḥmad al-Faṭānī*
13. *Al-Raḥmah fī al-Ṭibb wa al-Ḥikmah*, karya *'Abbās*

Kuta Karang

14. Karya-karya Hippocrates

15. Karya-karya Galen

AL-QURAN DAN HADIS

Bustanus Salatin mengandungi banyak petikan ayat-ayat al-Quran dan hadis. Kajian ini hanya menyatakan takhrij bagi ayat al-Quran. Adapun takhrij bagi hadis tidak dinyatakan dalam kajian ini atas beberapa sebab.

Antara sebab utamanya ialah status sesetengah hadis adalah tidak muktamad. Status hadis tersebut mungkin diterima oleh sebahagian ulama dan ditolak oleh sebahagian yang lain. Maka tidak adil jika hanya dinyatakan pendapat pihak tertentu, ia boleh mendatangkan sikap bias, bahkan mungkin membawa kepada penolakan kitab ini secara total oleh mereka yang tidak rasional dan jenis pukul rata, khususnya golongan *hashawiyah*.

Boleh jadi status sesuatu hadis tersebut muktamad pada suatu masa tertentu, namun kemudiannya berubah kepada status lain setelah dibuat kajian semula. Dan sememangnya hal ini berlaku. Namun akan ada pihak tertentu yang mempertahankan pendapat terdahulu dengan hujah tertentu, hasilnya masalah ini tidak selesai.

Maka dengan itu, sesiapa yang berminat dengan kajian hadis kitab ini bolehlah mengusahakan takhrij yang adil bagi hadis-hadis tersebut.

Mana-mana kesilapan pada ejaan ayat Al-Quran atau hadis terus saya betulkan. Dari sudut ketepatan,

manuskrip B adalah yang terbaik, ia menunjukkan penyalinnya sangat teliti dalam menyalin, atau sangat mahir dalam bahasa Arab.

CABARAN KAJIAN

Cabaran utama dalam kajian ini ialah aspek bahasa. Seperti yang kita tahu Shaikh Nuruddin Ar-Raniri mempunyai darah Arab dan Melayu, dilahirkan di India serta pernah menetap di Aceh (Indonesia) dan Tanah Melayu (Malaysia). Latar belakang beliau yang pelbagai ini mempengaruhi dan mewarnai gaya bahasanya.

Bahasa Melayu yang beliau gunakan boleh dikatakan agak seimbang antara bahasa Aceh dan Tanah Melayu. Penggunaan bahasa Arab memang sangat ketara dalam kitab ini. Sebahagian penyalin mungkin kurang mahir, maka banyak juga istilah arab yang dieja secara salah, maka telah saya catatkan pembetulannya.

Tidak cukup dengan itu, beliau turut memasukkan istilah-istilah daripada India ke dalam karyanya seperti *kadalai*, *kapulaga*, *kundurukam* dan *kalajira*. Sebahagian istilah-istilah tersebut sudah tidak sama maknanya dengan penggunaan zaman sekarang, maka huraian dan penjelasan telah diberikan dalam catatan.

TUGAS BELUM SELESAI

Kajian ini adalah kajian awal yang sangat ringkas. Masih banyak sudut yang boleh dikaji. Setiap bahan yang disebutkan perlulah disahkan khasiatnya melalui eksperimen. Setiap ayat dan perkataan perlu dihurai dan

dijelaskan. Segala kesalahan fakta dalam kitab ini perlu dibetulkan melalui pembuktian saintifik. Semua konsep yang benar perlulah dihidupkan dan dikembangkan. Pendek kata, banyak lagi tugas yang perlu dilakukan oleh para pengkaji Perubatan Melayu. Bukan setakat Buṣṭanus Salatin sahaja, bahkan kajian perlulah diteruskan terhadap ratusan atau ribuan manuskrip Perubatan Melayu yang masih tersimpan dan terpesorok di ceruk-ceruk perpustakaan atau simpanan peribadi individu tertentu. Semoga Allah mempermudah segala urusan pengkajian khazanah-khazanah alam Melayu khususnya, dan alam Islam umumnya, inshaAllah.

GAMBAR MANUSKRIP

Dengan ini saya lampirkan petikan gambar bagi 10 manuskrip yang digunakan dalam kajian ini untuk tatapan para pembaca.

Selamat Membaca

مکل لکلک یغ مند عوا بیت فون دانغ له مکل کات ایاسر هی
 لکلک بهوش تله اقرار له کن ار تام یغکو تار هکن کفدا
 ن ابیت مکل کات ایاسر هی لکلک امبلله امر تام مکل دیمبل لکل
 ک ابیتوله امر تات لار کمبلله ای کر و مهن شهان تیاده
 فقیر مانجتن فر کتات هفکل مقبل سمفن جوا فصل یغ
 کنتیک قد میت کن علم تشریح دان علم طب دان یار غیغ
 تعلو کفداش سرت دغن بیرا و حکایت یغ مناسیت دغن
 اد فون علم تشریح ابیت یات سوات فقیمون کن کل جا
 سر غیغ کج دین اغلو یغد دالم وجود انسان کات کل علما
 بهو کج دین اغلو انسان ابیت بر اتم در فند کل کج دین
 مخلو کفره فرمان الله تعالی یغ ترکیبت دالم قرآن خلق السموات
 ات اکبر من خلق الناس اریین اداله کج دین موجه فتاک
 لا عن ابیت تیاد نزله بسر در فند کج دین مانی کفره سید غی
 صلی الله علیه وسلم یس من شیئ خیر من الو مثل الا الانسان
 اریین تیاد جو سوات یغ نزله بایک در فند سریب ساه
 سبایک میلینکن انسان کات کل علما تفاو دغن کل حکما
 قد منتوکن سکل اغلو یغد دالم وجود ابیت یات
 امفت قولر فر تام کفلا یات دجید یکن الله تعالی در فند
 تولغ کد و فیف دان داکو یات امفت بلس تولغ دان تیکل

Rajah 4: Muka awal manuskrip A

۲۵۲
 دان سفر تری یک نفس کلور ملک حکمت کات جلوس حکیم
 توجیه فرکار یغ همسکای کلفان ماشی فترام منفر کتکات
 یغ تیار بر منفعت لاک تیار ملکود الم هات کد و مبیوغ داره
 در فدا تعلق کتیکل ^{مبیوغ} حاجت مانیس کفدا یغ تیننغ
 کامفت بر یایق ماکن مکان یغ ماسم کلیم منیلک کفده
 موک میت کامم بر یایق تیدر کتوجیه کنتیاس منیلک کفده
 تمفت یغ بناسر دان لاک قول همسکای کلفان ایت توجیه فر
 کار جو فر تام ساعت بلغم کد و تر تا و کلق کتیکل بر یایق
 ماکن مکان یغ ماسم کامفت بر یایق ماکن د کغ یغ لفق کلیم
 بر یا جمع کامم بر چاک سرت لتهی کتوجیه ماکن سرت مطر ماک
 ن یغ خصیتی سبجق دان مطر ماکن یغ لفق مک چک د ماکن
 پ کین ایت جادی بر تمیله کلفانی فصل فد میتکن فضیلت
 نظام دان فری ملکون سطل فر مقون یغ در فد کجیکن دار کج
 کجهانن دار میتکن بیر او در فد مطر حکایت یغ عجایب لاک
 غریب یغ منیلک کسکان هات کل یغ مباح دار منفر کنای
 لاک مقبل عیاره د غندی سطل یغ ملیهت د غن مات هتیب کان
 سطل عالم رضی الله عنهم بعوس بر سکل هات د غن سطل فکر
 جائ یغدها رکن شرع سفا ئی یغده ای کن یغ منفر نیای
 سوک ایت مد همداهن تیار الدای جموفد منفر چاکن طاعت

Rajah 5: Muka akhir manuskrip A

سبکیات بکیر کل یغ بدیعان مؤجانی سفره کات طبیب جشی اینه نهای
 تر فلیهارا تو بهن در دند کل فیکله سفره سید بیری صلی الله علیه وسلم
 ماملاوه ابن ادم دعا و من بطنه وان کات مالا بد ثلث
 للطعام و ثلث للشراب و ثلث لنفس ارتیش تیا در دند باجن
 یغ شوی انوادم اینه تر لب جاهد در دند فرقی دان چک ادا ی تیا دافه
 تیا دایسین جوا کات جبالنوس الحکیم توجه فر کار یغ صفو بای کلفان
 مانشی اینه فر تام مند غر کات یغ تیا دایسین منفعه لکن تیا دایسین
 دیدام هات کد عامبوع داره در دند نقلن کیسکه صمبوع حاجه سین
 فد اینه یغ شمع کامن بر با یو مانی مکان یغ ماسم کلیم منیلک کفد
 موک میت لافم بر با یو تیدر کتوج ستیاس منیلک کفد تمعیم یغ بناس
 حان یغ صفو سکای کلوفان اینه توجه فر کار فر تام ساخم بلغم
 کد و اتر تا واکلقد کتیکبر با یو مانی مکان یغ ماسم کامن بر با یو داکف
 ملق کلیم بر با یو جماع لافم بر با کاسه لشفن کتوج همان کل مانی مکان
 یغ اسجد حصیث دان کل مانی مکان یغ ملق موک جک دمان کلین اینه
 بر نیمه لکلو فانز تمت باب الشریح والطیب و الله اعلم
 فصل این یغ کامن دمنیا کن فضله نکاح دان فری کلا کون
 سکای فر موفون در دند کبچیکن دان کجهاتن دان میان کن بیراف در دند

[illegible]

الکندی دغن سجود تعظیم دان فکر و الله اعلم بالصواب

تحفة محمد فخر کتاب فرد

و فتو ظفر فرد هار

اربع امین

تم

بسم الله الرحمن الرحيم

إني ألهي حامي أمصلياً على النبي وآله وآل
نبياً. وقد لما فرغت على الفقير مسئلة وفتة
قلت في كمال ما لي كباب اينادغن نام الله قد حال آل
موجبك لآل مفوجو صلوة آل اشيا نبي محمد دان اش
سقط لآل و كرات دان كل نبي يقلاين ادقوت كمديت و
در ايت مكرتقال داتغ فقير جوت سات مسئلة في م
افقه افقه مكر هند قلدي مشهور اي وهي ولاية نبي
راي الصلاة في حالكه النكاح وهي نكاحه ياي
مسئلة ايت دتياي سات مال فرد فرهب دان ممالي ايت
حاضر كرمه آله ثابت ولاية نكاح بكر او غني منقط كلف
قلت لا فارح و لا تفرح بيت كرم في الليلة القليلة

اباس فون بمچراي دد املههين ستر اي منيلك كندان بر اولي
 مكا كا اياس كندي هي لكلا كرسدهك تولم ايتكمي كوناغدهه
 ايتكم ساهتي يلم لا اراي مقي ماري مكا كا اياس كندي هي عرو
 الله بهوا غلوجوك يي حيا نت اكي ارة تولم ايتكم ساهتي
 تون معفكن افال كيرا ان اكي همب سفاي دمعفكن الله سحاند
 وتعلي اكي تولم مكدوره اباس هوا ايتكم كندي مكدوهوي
 اور غله هدين مكدولاريغ مندر عوا دي ايت فون داتعل مكد
 كا اياس كندي بهوا قرار لي اكي ارقام يي فتاهين كندان
 ايتكم كا اياس هي لكلا امبل هر قام ين مكدامل اول لاق
 ايتول كني اربان لا الواي فون كمباليل كرو مهن كمهر زمك
 بنا د فغير ملجنه كن فرماني هفك مغمبل كمفتن جواتمت
 فصل **ل** بخليل فدميتا كن علم شرح دان علم
 طب عن يار غيغ تعلق كندان ستر دن بيراف حكاية مثلب
 دغندي ادا فون علم شرح ايتري ايت سواه فغدهون اكن
 سكل يارغ كجدين اكلوه يود الم اوجود انسان كا علم

Rajah 14: Muka awal manuskrip F

مکان یغاسم کافه و بایست که در آن یغاسم بایست
 جماع کافم بر جان سرت لتهن کنه جم مکان مسکول مکان
 یغ مجتد حیات و ان مسکول مکان مکان یغ مسکول
 مکان ن کلین ایست مکن بر تمسک کلغاف کل یغ کافه
 فدیستاک زحمت و کاج و ان فریب کلون کل فرمضون
 در فدی کلین و ان کج هات و ان در فدیستاک بیداف در فدی
 کل حیات یغ عجایب الیک عرب الیک کسکاکان هات
 کل یغ مجاج و ان یغ مشر کنه الیک مقبل عبار
 دغندی کل یغ مله دغ مشه هات کافه علیا
 رشتی الدغ مشه بهواسنه و ک هات دغ کل کراجان
 یغ هات کف مشر شغ فاب ایغنه ای ان یغ مغربای
 سکر ایغ مده مدره تیاده ای جموند مغر حال طاعنه
 ان الله تعالی سفره فرمات الله تعالی و الی قرأت قل
 یغ فدی الله و رعنیه فدی لک فلیفر حوا و حوا و حوا و حوا

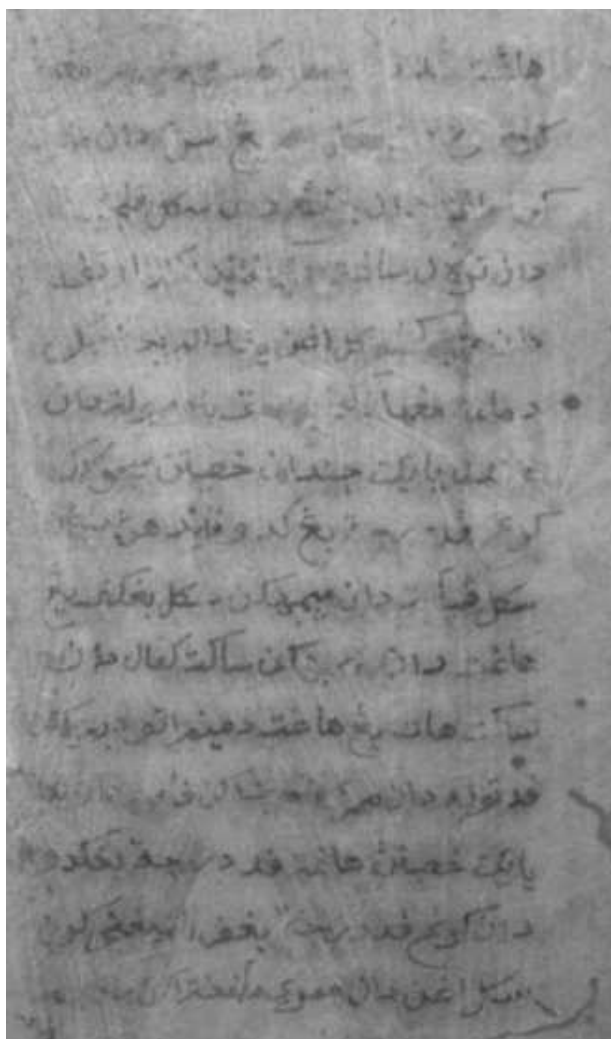
Rajah 15: Muka akhir manuskrip F

دماکن مکلفان ملیکن مشکال یقین از مکلفان ایست کرد
 چنانچه مکلفان بایم معذرت اطاق بیکریاغن دفین سوات
 ملیکن دما مده دوستم
 عتد الله و عافه امین
 بابر الباعین
 عتد السلام
 اجد د مَطَبی طاقی سعفی قرشت
 ۱۸۳۵ ۱۸۳۵ ۱۸۳۵ ۱۸۳۵ ۱۸۳۵ ۱۸۳۵
 خن ضطوع اهر دبود ایقغ بکر جلتش
 ۱۸۳۵ ۱۸۳۵ ۱۸۳۵ ۱۸۳۵ ۱۸۳۵ ۱۸۳۵
 دمت هنت و سخی زعد حفص طمصا
 ج هوأ به زأج

Rajah 17: Muka akhir manuskrip G

علم نسیخ د ان علم طب دان بار غسیخ
 تعلق لقد ان سرت د غن بیداف جکایه
 یخ مناسب د غندی اد فون علم نسیخ
 ایت یایت سوات فقهون الی سکل یار غ
 یجد بنی افلوت یخ اد دلم وجود لسا
 کات سکل علما یجد بن انسان ایت
 ثرا نام در قد یجد بن مخلوق یخ کابن
 سفره فرمان الله تعالی المخلوق السموات
 البر من خلق الناس اری بن ادله یجد بن
 توجه قاتل کاشت ایت تربیه یجد در قد
 سکل بن یجد بن مانی کات سکل علما اتقل
 سکل حکما قد مینوا کف سکل افلوت یخ اد
 دلم وجود انسان یایت امفت قوله فرام
 لفلا یایت دجد یکن الله تعالی در قد
 توجه نولغ کد و قیو دان دایو یایت

Rajah 18: Muka awal manuskrip H

Rajah 19: Muka akhir manuskrip H

سودمیل قاضی تاه کتات یا توان قاضی توان ماعفکر کن هب سغای
 دمعقل الله کن توان هب میل قاضی میورکن اقرن سئله لکلی ۲
 یو قرضی ایتا دایع میل کان قاضی لکلی ۲ امیلله ارثام کنر سود کیر اینیه
 اقرن میل دلولکن اوله سود کیر ارثام میل ملیح ۲ فوله کر و هفت
 شهران تیداله فقیر فبجقلن قرضانیه معقل مقبل سفتی حوا
 جز تراش . فصل یه کیکل فد پتاکل علم شریح دان علم طبیب
 دمن باریع تعاق کندان دمن بهراو حکایت قیغ سئسته دمن دی
 ادا فون علم شریح یانی سوان فقتهموان کن سلال بالیج بکچرین
 انکوان یه دهلم اجود انسان ادا فون کان سلال علما بهو بکچرین
 انسان ایت تراو تام در فید کچرین سلال مخلوق لایه کفوق
 فرمان الله تعالی ان خلق السموات کثیر من خلق الناس ان الله
 بکچرین ترجه فتال لاعت ایت ترله سر در فید کچرین مانسی
 میل پتاله کفر فرمان الله ایت بهو بکچرین انسان ایت ترله
 بهر در فید کچرین کچرین کفری کچرین فی صلی الله علیه و سلم

Rajah 22: Muka awal manuskrip J

و مکن و مکن این مکه بر طبقه کائنات فصل یق کائنات فن مپتاکون
 فضیلت نواح دان فنی سلال طاکون فراستوان در فنی کچیکو دان
 کجهائت دان بیتان بهراز حکایت یق عجایب ۲ لکین غریب ۲ دان یق
 منجهان کسوکان هات سلال یق فیهل یق دی دان یق مندر غنکون
 لکین فیهل عیان سلال یق سلیمین دغی مان دقین اذ فون کات
 علما بهر سته بر سول ۲ هات فو سلال فو کجائت یق دهار سکن
 شرح سفای ایقتای کن یق معنمای کن دی مکه مدمن ۲
 تباد جمومفر جاک طاعت ان الله تعالی سقر نوحان الله تعالی
 قل بفضل الله وبرحمته فبذلك فو جئنا خیر من ما یجمعون
 این کتاک اولی فو کجائت است یق دکر دهای نو دقین دغی رحمت
 مکه دقین دکر سول بر سول دغی مکن این تر لیه پایکل در فو یق دکر جاک
 سولیت اذ فو بر یق عباد دق این در فو کجائت سول بر یق عباد
 دق ایق دلسقین سلال عباد دان سلال یق این در فو الله تعالی

Rajah 23: Muka akhir manuskrip J

BUSTĀNUS SALĀṬĪN

Bab Ketujuh Fasal Ketiga

Fasal
yang ketiga
pada menyatakan
ilmu *tashrīḥ*¹ dan ilmu *ṭibb*²
dan barang yang takluk kepadanya
serta dengan beberapa
hikayat yang
munasabah
dengan
dia.

¹ Asalnya تشریح. Ilmu *tashrīḥ* ialah ilmu kaji anggota atau anatomi, iaitu ilmu tentang anggota yang ada pada tubuh badan manusia.

² Ilmu perubatan.

[ILMU *TASHRĪḤ*]

[PADA MENYATAKAN TAKRIF ILMU *TASHRĪḤ*]

Adapun ilmu *tashrīḥ* itu iaitu;

Suatu pengetahuan akan segala barang³ kejadian anggota yang di dalam wujud insan.

Kata segala ulama bahawa kejadian anggota insan itu terutama daripada segala kejadian makhluk, seperti firman Allah taala yang tersebut dalam Quran;

خَلَقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ

Ertinya: Adalah kejadian tujuh petala langit itu tiada terlebih besar daripada kejadian manusia.⁴

Seperti sabda Nabi *sallallahu alaihi wasallam*;

³ Asalnya selepas *barang* ada *yang*, digugurkan.

⁴ Surah Al-Ghafir ayat 57.

لَيْسَ شَيْءٌ خَيْرًا مِنْ أَلْفٍ مِثْلَهُ إِلَّا الْإِنْسَانُ

Ertinya: Tiada jua sesuatu yang terlebih baik daripada seribu sebagainya melainkan insan.

[PADA MENYATAKAN EMPAT PULUH ANGGOTA
DALAM WUJUD INSAN]

Kata segala ulama⁵ *ittifāq*⁶ dengan segala hukama⁷ pada menentukan segala anggota yang di dalam wujudnya itu iaitu empat puluh.

[PADA MENYATAKAN PERIHAL KEPALA]

Pertama, kepala iaitu dijadikan Allah taala daripada [tujuh]⁸ tulang.

[PADA MENYATAKAN PERIHAL PIPI DAN DAGU]

Kedua, pipi dan dagu iaitu empat belas tulang dan tiga puluh dua gigi pula.

⁵ Dalam tradisi penulisan klasik, “ulama” biasanya merujuk kepada golongan yang menguasai ilmu-ilmu *naqlī*, iaitu ilmu-ilmu keagamaan.

⁶ Bersetuju, bersepakat.

⁷ “Hukama” atau *hakīm* merujuk kepada golongan yang menguasai ilmu-ilmu *ʿaqlī*, iaitu ilmu-ilmu akal, kajian dan pemikiran, khususnya ilmu mantiq, hikmah (falsafah) dan perubatan. Di benua Hindi, pengamal perubatan klasik aliran Greek-Arab (*Unani Medicine*) memang digelar sebagai *hakīm*.

⁸ Manuskrip B.

[PADA MENYATAKAN PERIHAL JANTUNG]

Kedua puluh dulapan, jantung iaitu kejadiannya daripada daging iaitulah terlebih daripada segala daging.

Bujurnya seperti jantung pisang, dan tempat kediamannya sama tengah dada, dan kepalanya cenderung ke kiri, dan warnanya seperti biji delima.

Kata *Jālīnūs*²⁸ *al-Hakīm* bahawa adalah dalam jantung itu dua rongga, suatu ke kanan suatu ke kiri. Dan adalah yang terlebih banyak darah itu pada rongga yang di kanan jua.

Dan adalah pada jantung itu dua urat sampai ke otak, apabila sampai sesuatu kepada hati yang tiada muafakat dengan perangnya maka jadi terkerutlah²⁹ ia, daripada kerutnya itu jadi kerutlah dua urat yang sampai kepada otak itu, maka dari kerana itulah jadi kerut³⁰ badan insan.

Dan adapun pada suatu riwayat ada suatu urat kecil pada *shughāf al-qalb*³¹ iaitu pati-pati hati, apabila sampai

²⁸ Galen.

²⁹ Kerut, yakni mengecut. Ayat ini menghuraikan fisiologi klasik dan mekanisme bagi pergerakan otot, khususnya otot skeletal.

³⁰ Otot skeletal mengecut dengan sebab isyarat daripada saraf yang datang daripada otak.

³¹ Dalam terjemahan moden ia merujuk kepada endokardium, iaitu lapisan jantung bahagian dalam.

Pertama tangan kedua, dan kaki kedua dan lutut kedua dan muka, dengan tujuh anggota itu insan [sujud akan Allah taala.

Dan kata setengah ulama bahawa tujuh anggota insan itu]⁹⁴ iaitu pertama otak, kedua urat yang seni, ketiga urat yang besar, keempat tulang, kelima daging keenam darah, ketujuh kulit.

[PADA MENYATAKAN ‘*ĀLAM ṢAGHĪR*
DAN ‘*ĀLAM KABĪR*]

Bermula barang yang dijadikan Allah taala dalam ketujuh petala langit dan bumi adalah pada wujud insan. Kata ahli *al-ishārah*⁹⁵ bahawa dijadikan Allah taala pada wujud insan itu barang yang dijadikan Allah taala pada ketujuh petala langit dan petala bumi. Maka ada kepada jasad insan itu zahirnya dan batinnya, demikianlah ada misal langit itu [batinnya]⁹⁶ dan bumi itu [zahirnya]⁹⁷, hingga barang yang ada dalam keduanya itu adalah pada wujud insan. Maka adalah wujud insan itu bernama [*‘ālam ṣaghīr*]⁹⁸, bumi dan langit itu dan barang yang ada antara

⁹⁴ Manuskrip B.

⁹⁵ Biasanya merujuk kepada golongan yang mendapat ilham, kashaf atau isharat daripada Allah.

⁹⁶ Manuskrip B. Manuskrip A menulis *batin*.

⁹⁷ Manuskrip B.

⁹⁸ Manuskrip H. Manuskrip A menulis *‘ālam kabīr* (alam besar, mikrokosmos).

keduanya itu bernama [*‘ālam kabīr*]⁹⁹.

Dan adalah kejadian insan terlebih baik daripada semesta sekalian dari kerana berhimpunan dalamnya segala barang yang ada dalam langit dan bumi.

Maka ada bagi langit itu ketinggian, dan demikian lagi ada bagi insan itu [kelakuannya]¹⁰⁰ berdiri. Dan ada bagi langit itu matahari dan bulan, maka ada bagi insan itu kedua matanya. Dan ada bagi langit itu segala bintang, maka ada bagi insan itu segala giginya. Dan ada bagi langit itu berkisar-kitar¹⁰¹, maka ada bagi insan itu perjalanan. Dan ada bagi langit itu hujan, maka ada bagi insan itu air matanya. Dan ada bagi langit itu kilat yang gemerlapan, maka ada bagi insan itu kecip-kecip matanya.

Dan lagi pula suatu misal. Ada bagi alam itu Arash, maka ada bagi insan itu [badannya. Dan ada bagi alam itu

⁹⁹ Manuskrip H. Manuskrip A menulis *‘ālam ṣaghīr* (alam kecil, mikrokosmos). Manuskrip-manuskrip lain menulis *‘ālam ṣaghīr* dan *‘ālam kabīr* secara terbalik. Hanya manuskrip H yang menulis secara betul dan tepat. Manusia dinamakan alam kecil kerana manusia dianggap memiliki segala yang ada di alam besar. Alam besar ini dinamakan juga sebagai manusia besar (*insān kabīr*), manakala manusia dinamakan juga sebagai manusia kecil (*insān ṣaghīr*), ini kerana apa yang ada pada manusia dianggap ada juga pada alam besar, yakni alam semesta raya.

¹⁰⁰ Manuskrip B. Manuskrip A menulis *lawannya*.

¹⁰¹ Maksudnya kitaran, putaran atau pusingan bagi objek-objek di langit, contohnya pergerakan mengorbit.

Dan lagi pula dijadikan Allah taala dalam wujud insan itu empat jauhar¹²⁵;

- Pertama roh
- Kedua *ishq*¹²⁶
- Ketiga akal
- Keempat nafsu

Dan lagi dijadikan Allah taala roh itu empat sifat iaitu empat perkara nafsu;

- Pertama *ammārah*¹²⁷
- Kedua *lawwāmah*¹²⁸
- Ketiga *mulhamah*¹²⁹
- Keempat *muṭmainnah*¹³⁰

Maka adalah empat perkara jauhar itu takluk dengan empat anasir¹³¹;

- Pertama [angin]¹³² takluk dengan roh
- Kedua air takluk dengan akal
- Ketiga api takluk dengan *ishq*
- Keempat tanah takluk dengan nafsu

¹²⁵ Zat atau elemen yang membentuk hakikat sesuatu perkara.

¹²⁶ Kerinduan, kecintaan.

¹²⁷ Terjemahan literalnya, yang menyuruh.

¹²⁸ Terjemahan literalnya, yang mencela.

¹²⁹ Terjemahan literalnya, yang diberi ilham.

¹³⁰ Terjemahan literalnya, yang tenang.

¹³¹ Unsur, elemen.

¹³² Manuskrip B. Manuskrip A menulis *hawā*'.

rupa batinnya mereka itu.”

[PADA MENYATAKAN BANDINGAN
ALAM DAN INSAN]

Dan pada suatu misal lagi pula bahawa dijadikan Allah taala bagi alam guruh api¹⁵⁴ maka adalah bagi insan itu tabiat *ṣafīrā*¹⁵⁵. Dan adalah bagi alam itu guruh *hawā*¹⁵⁵ maka adalah bagi insan itu darah. Dan adalah bagi alam itu air maka adalah bagi insan itu *balgham*. Dan adalah bagi alam itu [bumi]¹⁵⁶ maka adalah bagi insan itu tabiat *sawdā*¹⁵⁷.

Dan adalah bagi alam itu tujuh lapis bumi masing-masing pada warnanya, pertama hitam, kedua kelabu, ketiga warna cempaka layu¹⁵⁸, keempat kuning, kelima putih, keenam biru, ketujuh hijau¹⁵⁹.

Demikian lagi adalah bagi insan itu tujuh lapis, pertama kulit, kedua [lemak]¹⁶⁰, ketiga daging, keempat segala urat yang seni-seni, kelima segala urat yang besar, keenam segala tulang lembut¹⁶¹, ketujuh segala tulang

¹⁵⁴ Asalnya *كره اف*. Mungkin bermaksud kilat, halilintar.

¹⁵⁵ Asalnya *كره هوى*. Manuskrip B menulis *كره هوى*. Mungkin bermaksud angin kuat, ribut, taufan.

¹⁵⁶ Manuskrip B.

¹⁵⁷ Asalnya *sawād*.

¹⁵⁸ Mungkin merujuk kepada warna jingga atau putih kekuningan.

¹⁵⁹ Asalnya *هينجو*.

¹⁶⁰ Manuskrip B. Manuskrip A menulis *لمف*.

¹⁶¹ Merujuk kepada tulang muda atau tulang rawan.

*Ertinya: Bahawasanya Kami jadikan insan itu sebaik-baik kejadian.*¹⁸⁰

Yakni berdiri betul¹⁸¹ dan terlalu baik paras lagi dihias dengan akal dan membezakan antara baik dan jahat.

[PADA MENYATAKAN *INSĀN KĀMIL*]

Kata Hasan rahmatullahi alaih¹⁸² bahawa ada dijadikan Allah taala pada insan iaitu barang yang ada dijadikan Allah taala pada alam ini, dan dipermuliai Allah taala akan dia dan dijadikanNya dengan kedua tangan kudratNya rupa *malik*¹⁸³ dan *malakūt*¹⁸⁴, dan dijadikanNya antara *zulumāt*¹⁸⁵ dan *nūr*¹⁸⁶, lagi dianugerahiNya akan dia roh dan rahsia dan *ishq* dan *shawq*¹⁸⁷ [dan *nūr*]¹⁸⁸ dan makrifat dan ilmu dan akal dan faham dan firasat dan mendapat segala bahasa seperti firman Allah taala yang tersebut dalam Quran;

¹⁸⁰ Surah At-Tin ayat 4.

¹⁸¹ Asalnya بيل.

¹⁸² Dalam manuskrip, perkataan *alaih* diulang dua kali.

¹⁸³ Malaikat.

¹⁸⁴ Asalnya ملكوت. *Malakūt* ialah alam malaikat.

¹⁸⁵ Kegelapan.

¹⁸⁶ Cahaya.

¹⁸⁷ Manuskrip D menulis معشوق. *Shawq* ialah rasa suka dan cinta terhadap sesuatu perkara.

¹⁸⁸ Manuskrip B.

[ILMU *ṬIBB*]

[PADA MENYATAKAN TAKRIF ILMU *ṬIBB*]

Kata segala ahli tobib bahawa ilmu *ṭibb* itu iaitu;

Pengetahuan akan segala hal²⁰⁴ badan insan, dan memelihara sihat tubuh, lagi menyembuhkan segala penyakit daripada segala wujud.

Maka adalah segala ilmu *ṭibb* itu terhimpun dalam dua patah kata ayat ini seperti firman Allah taala yang tersebut dalam Quran;

كُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ

Ertinya: Makan minumlah kamu dan [jangan]²⁰⁵ berlebih-lebihan, bahawasanya Allah taala tiada

²⁰⁴ Keadaan, sifat. Kebanyakan manuskrip lain menulis *aḥwāl*.

²⁰⁵ Manuskrip B.

*mengasih orang yang makan minum berlebih-lebihan.*²⁰⁶

Kata ahli *al-mufasssīrīn*²⁰⁷ bahawasanya Allah taala menghimpunkan²⁰⁸ ilmu *ṭibb* dalam [dua]²⁰⁹ patah kata ini. Dan adalah [ilmu *ṭibb* itu amat besar]²¹⁰ faedahnya, seperti sabda Nabi sallallahu alaihi wasallam;

الْعِلْمُ عِلْمَانِ عِلْمُ الْأَدْيَانِ وَعِلْمُ الْأَنْبِدَانِ

Ertinya: Yang ilmu itu dua perkara, pertama ilmu agama, kedua ilmu ṭibb.

[PADA MENYATAKAN EMPAT UNSUR BAGI INSAN]

Kata segala ulama *ittifāq* dengan segala hukama bahawasanya Allah taala menjadikan segala *makhluqāt*²¹¹ daripada²¹² insan dan *ḥayawānāt*²¹³ dan *nabātāt*²¹⁴ dan *jamādāt*²¹⁵ tiada *khālī*²¹⁶ sekaliannya daripada empat

²⁰⁶ Surah Al-A'raf ayat 31.

²⁰⁷ Asalnya *المُسْرِفِينَ*. *Al-mufasssīrīn* ialah ahli tafsir Al-Quran.

²⁰⁸ Asalnya *مُغْمِلِينَ مَغْمِلَاتِهِمْ*.

²⁰⁹ Manuskrip B.

²¹⁰ Manuskrip H. Manuskrip A menulis *سر*.

²¹¹ Makhluk-makhluk.

²¹² Asalnya sebelum *daripada* ada *dan*, saya gugurkan supaya bertepatan dengan makna ayat, dan memang dalam manuskrip-manuskrip lain tiada *dan*.

²¹³ Haiwan, binatang.

²¹⁴ Tumbuhan.

²¹⁵ Objek kaku, batuan, mineral, galian.

²¹⁶ Sunyi, terlepas.

anasir, tetapi lebih kurang²¹⁷ [pada kejadian anasirnya]²¹⁸.

- Pertama anasir *nār* iaitu anasir api, khasiatnya hangat lagi kering
- Kedua *hawā'* iaitu angin, khasiatnya hangat lagi basah
- Ketiga *mā'* iaitu air, khasiatnya sejuk lagi basah
- Keempat *turāb* iaitu tanah, khasiatnya sejuk lagi kering

[PADA MENYATAKAN SEMBILAN TABIAT BAGI UNSUR]

Maka daripada empat anasir itulah jadi sembilan tabiat;

- Pertama *ḥarārah* iaitu hangat
- Kedua *yubūṣah* iaitu kering, keduanya jadi daripada api²¹⁹
- Ketiga *burūdah*²²⁰ iaitu sejuk
- Keempat *ruṭūbah* iaitu basah
- Kelima *ḥārr* [*yābis*]²²¹ iaitu hangat lagi kering
- Keenam *ḥārr raṭb* iaitu hangat lagi basah

²¹⁷ Maksudnya kesemua makhluk terdiri daripada empat anasir tersebut, apa yang membezakan sesama makhluk hanyalah kuantiti anasir iaitu sama ada terlebih sesuatu anasir atau terkurang sesuatu anasir, termasuklah juga perbezaan pada kualiti anasir.

²¹⁸ Manuskrip B. Manuskrip A menulis *daripada kejadian anasir*.

²¹⁹ Merujuk kepada unsur api yang bertabiat panas dan kering.

²²⁰ Asalnya برودات.

²²¹ Manuskrip B.

- Ketujuh *bārid yābis*²²² iaitu [sejuk lagi kering]²²³
- Kedulapan *bārid*²²⁴ *raṭb* iaitu sejuk lagi basah
- Kesembilan *muṭadil* iaitu sederhana

[PADA MENYATAKAN EMPAT CAIR BAGI INSAN]

Kata segala *aṭibbā*²²⁵ apabila masuk ke dalam perut insan segala makan-makanan, maka [dipermasak]²²⁶ *ḥarārah*²²⁷ perut akan dia hingga jadi mencernakan²²⁸, maka jadi kimus iaitu makan-makanan yang cair seperti kanji halba²²⁹. Setelah itu maka dihisap²³⁰ perut yang seni-seni akan cair itu hingga sampai kepada suatu kekendi yang di sisi hati, maka dipermasak *ḥarārah* hati akan dia jadi kilus namanya seperti yang telah tersebut pada ilmu *tashrīḥ* yang telah termasuk, jadilah cair itu terbahagi atas empat bahagi;

- Pertama *dam*²³¹ iaitu darah
- Kedua *balgham*

²²² Asalnya ياتس.

²²³ Manuskrip B. Manuskrip A menulis *terlalu kering*.

²²⁴ Asalnya بار.

²²⁵ Kata jamak bagi *ṭabīb*, iaitu perawat, doktor, fizishen.

²²⁶ Manuskrip B. Manuskrip A menulis دفرسق.

²²⁷ Hangat atau panas, yakni sifat panas yang ada pada perut.

²²⁸ Asalnya منجاراتاكن.

²²⁹ هلب. Manuskrip B menulis halia, هلي.

²³⁰ Asalnya داهيسف. Manuskrip B menulis دهيسف.

²³¹ Asalnya دام.

- Ketiga *ṣafrā*²³²
- Keempat *sawdā*²³³

Adapun darah khasiatnya *ḥārr raṭb* iaitu hangat lagi basah, warnanya merah, tempat kediamannya pada hati.

Adapun *balgham* khasiatnya *bārid raṭb* iaitu sejuk lagi basah, tempat kediamannya pada paru-paru, faedahnya membasahkan²³⁴ segala anggota dan [jadi]²³⁵ makanan apabila tiada di dalam perut itu²³⁶ sesuatu makanan²³⁷.

Adapun *ṣafrā*' khasiatnya *ḥārr yābis* iaitu hangat lagi kering, tempat kediamannya pada hempedu, faedahnya menguningkan darah²³⁸ dan membasahkan segala perut

²³² Asalnya صفر.

²³³ Asalnya سود.

²³⁴ Asalnya مماسهكن.

²³⁵ Manuskrip B.

²³⁶ Perkataan *itu* diulang dua kali.

²³⁷ *Balgham* terbahagi kepada beberapa jenis, salah satunya berfungsi sebagai simpanan makanan. *Dam* merupakan makanan utama dalam tubuh, yakni sebagai bahan utama untuk menghasilkan tenaga. Setelah tubuh kekurangan *dam*, *balgham* akan bertukar kepada *dam*. Berdasarkan kajian dan pemerhatian saya setakat ini, dalam perkara ini, *balgham* itu ada yang bersifat lemak, manakala *dam* itu ada yang bersifat gula. Dalam fisiologi moden, apabila gula (glukosa) berkurangan maka lemak (lipid) boleh bertukar menjadi gula. Jadi, sebahagian fisiologi klasik tidak jauh bezanya dengan fisiologi moden. Hanyasanya kita perlukan akal yang kreatif dan minda yang terbuka.

²³⁸ *Ṣafrā*' menguningkan darah kerana memang ia berwarna kuning, yakni hempedu kuning. Menurut Perubatan Klasik, salah satu kesan *ṣafrā*' terhadap darah ialah mencairkan darah.

- [Keempat *quwwah*]²⁴⁸ *dāfi'ah*²⁴⁹ iaitu *quwwah* mengeluarkan barang suatu yang ada dalam badan.

Maka apabila lebih kurang salah satu daripada empat *quwwah* itu maka datanglah penyakit daripada pihak itu.

[PADA MENYATAKAN TUJUH PENGHULU ANGGOTA]

Ketahui olehmu bahawasanya penghulu segala [anggota]²⁵⁰ itu tujuh [perkara]²⁵¹;

- Pertama *qalb* iaitu jantung seperti sabda Nabi sallallahu alaihi wasallam;

أَلَا وَإِنَّ فِي الْجَسَدِ مُضْغَةً إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ
وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَسَدُ كُلُّهُ أَلَا وَهِيَ الْقَلْبُ

*Ertinya: Ketahui oleh kamu bahawasanya dalam jasad manusia itu segumpal*²⁵² *daging, apabila ia baik nescaya baiklah jasad, dan*²⁵³ *apabila*²⁵⁴ *ia jahat nescaya jahatlah sekalian jasadnya, iaitulah qalb tempat*

²⁴⁸ Manuskrip G.

²⁴⁹ Secara literalnya, *dāfi'ah* bermaksud *menolak*.

²⁵⁰ Manuskrip B. Manuskrip A menulis *perkara*.

²⁵¹ Manuskrip B.

²⁵² Asalnya *سلمفل*.

²⁵³ Asalnya sebelum *dan* ada *ولا انتم*, digugurkan.

²⁵⁴ Asalnya *فبيل*.

[PADA MENYATAKAN SEPULUH TANDA UNTUK
MENGENAL TABIAT MANUSIA]

Kata ahli *al-tibb* bahawa pengetahuan akan mengenal segala tabiat manusia itu daripada warna tubuhnya dan *khuluqnya* [dan]²⁹⁹ perkataannya dan lakunya dan perbuatannya dan pekerjaannya iaitu sepuluh perkara;

- Pertama [dijabat]³⁰⁰ badannya. Jika hangat³⁰¹ tanda hangat jua tabiatnya. Dan jika sejuk tanda sejuk jua tabiatnya. Dan jika ugahari tanda ugahari jua, yakni sederhana jua tabiatnya.
- Kedua ditilik kepada badannya. Jika tembun [air]³⁰² iaitu tanda basah lagi tanda sejuk jua tabiatnya. Dan jika tiada demikian maka [iaitu]³⁰³ tanda hangat lagi basah jua tabiatnya.
- Ketiga ditilik kepada rambutnya. Jika lebat serta dengan sangat ikal [lagi hitam]³⁰⁴ iaitu tanda hangat lagi kering tabiatnya. Dan jika tiada demikian maka tanda sejuk lagi basah jua tabiatnya.
- Keempat ditilik kepada warna tubuhnya. Jika warna

²⁹⁹ Manuskrip D.

³⁰⁰ Manuskrip B. Manuskrip A menulis دجانتش دان.

³⁰¹ Asalnya ada *jua* selepas *hangat*, digururkan.

³⁰² Maksud *tembun air* ialah badan gemuk atau berisi dengan lemak. Bandingkan dengan *tembun sasa* pada tajuk *Pada Menyatakan Tanda Empat Cair*.

³⁰³ Manuskrip B. Manuskrip A menulis *iapun*.

³⁰⁴ Manuskrip B.

sangat fahamnya dan akalunya dengan segeranya lagi dengan sempurnanya maka iaitu tanda hangat tabiatnya. [Dan jika bebal lagi dungu maka iaitu tanda sejuk tabiatnya.]³¹⁴ Dan jika tetap kelakuannya maka iaitu kering tabiatnya. Dan jika segera hilang marahnya³¹⁵ atau segera lupa maka iaitu tanda basah tabiatnya. Dan jika penakut maka iaitu tanda sejuk tabiatnya lagi daif hatinya, maka iaitu tanda sejuk jua tabiatnya. Dan jika sangat marahnya³¹⁶ lagi sangat [memungkas]³¹⁷ serta dengan beraninya dan sangat berkata-kata tiada berputusan dengan segeranya maka iaitu tanda hangat tabiatnya. Dan jika sangat malunya lagi dengan sopannya lagi perlahan-lahan berkata-kata iaitu tanda sejuk jua tabiatnya.

[PADA MENYATAKAN TANDA EMPAT TABIAT]

Adapun bahawa tanda badan yang sejuk itu perangnya penyegan lagi dungu dan kurang bicaranya dan putih warna mukanya [dan]³¹⁸ matanya, lagi bermanfaat ia dengan ubat yang pahit lagi hangat, dan memberi mudarat akan dia ubat yang tawar lagi sejuk.

Adapun tanda badan yang kering itu perangnya

³¹⁴ Manuskrip B.

³¹⁵ Asalnya اما رهن.

³¹⁶ Asalnya اما رهن.

³¹⁷ Manuskri D. Manuskrip A menulis ممسك.

³¹⁸ Manuskrip B.

kering hidungnya³¹⁹ dan sangat ia jaga³²⁰ dan memberi manfaat akan dia daripada ubat [yang basah dan]³²¹ memakai minyak,³²² lagi segera kering minyak [itu]^{323, 324} dan memberi mudarat akan dia ubat yang kering³²⁵.

Adapun tanda badan yang basah itu perangai penyegan lagi pelupa dan ghalib tidur lagi memberi manfaat akan dia ubat kering.

[PADA MENYATAKAN TANDA EMPAT CAIR]

Adapun tanda tabiatnya *ṣafrawī* itu iaitu tabiatnya hempedu tiada sangat berat tubuhnya tetapi sangat hangat lagi kering³²⁶ badannya dan marah perangai tetapi tajam fahamnya lagi kurang tidurnya dan segala yang dimimpinya pun seperti nyala api dan segala warna yang kuning jua, lagi warna mukanya dan matanya pun sangat kuning dan tubuhnya pun sangat kurus, dan qada hajat besar dan seni kuning warnanya.

³¹⁹ Asalnya selepas *hidungnya* ada *dengan*, digugurkan.

³²⁰ Yakni banyak berjaga.

³²¹ Manuskrip D.

³²² Yakni elok disapu minyak pada tubuhnya, kerana minyak bertabiat basah.

³²³ Manuskrip B.

³²⁴ Yakni minyak yang disapu itu cepat kering kerana diserap oleh tubuhnya yang kering.

³²⁵ Asalnya كـر.

³²⁶ Asalnya كـيغ.

Ertinya: Pohon segala penyakit itu kesengkakan.

Sekali peristiwa baginda Ali radiallahu anhu baharu sembuh daripada sakit, hendak makan kurma³³⁹, maka sabda Nabi sallahu alaihi wasallam;

[مَهْ] ³⁴⁰ فَأَنْتَ نَاقَهُ

Ertinya: Jangan kau makan dari kerana bahawasanya engkau baharu engkau sembuh daripada sakit.

[PADA MENYATAKAN SERINGAN-RINGAN MAKANAN
DAN SEBERAT-BERAT MAKANAN]

Ketahui bahawasanya *ittifāq*lah segala hukama dan segala tobib bahawasanya seringan-ringan daripada makanan itu delima, dan seberat-berat daripada segala makanan itu daging yang lama.

Maka berhimpunlah³⁴¹ segala mereka itu barang siapa memakan delima berlebih-lebihan daripada adatnya nescaya memberi mudaratlah akan dia, dan barang siapa makan daging yang [lama]³⁴² ugahari adatnya nescaya tiada memberi mudarat akan dia.³⁴³

³³⁹ Asalnya حرم. Manuskrip D menulis خرم.

³⁴⁰ Manuskrip H.

³⁴¹ Yakni bersepakatlah segala hukama dan segala tobib.

³⁴² Manuskrip F.

³⁴³ Kenyataan ini merupakan satu prinsip yang sangat penting dalam bidang perubatan. Prinsipnya ialah *sesuatu itu mestilah diambil dengan cara yang betul*. Cara yang betul itu merangkumi aspek kuantiti dan kualiti. Jika sesuatu itu diambil dengan cara yang betul, tidaklah

إِنَّ اللَّهَ لَمْ يُنْزِلْ دَاءً إِلَّا وَقَدْ أَنْزَلَ لَهُ دَوَاءً إِلَّا السَّامَ وَالْهَرَمَ
فَعَلَيْكُمْ بِالْبَّانِ الْبَقْرِ فَإِنَّهَا تَخْلُصُ مِنْ كُلِّ سَحَرَةٍ

[Ertinya:]³⁵⁰ Bahawasanya Allah taala sekali tiada diturunkan akan penyakit melainkan telah diturunkanNya ubat, melainkan maut jua dan juga orang yang sangat tua, maka hendaklah kamu minum susu lembu dari kerana ia bahawasanya ia menghilangkan segala bencana orang hobatan³⁵¹.

[PADA MENYATAKAN LARANGAN MENGUBATI
PENYAKIT DENGAN YANG HARAM]

Dan lagi sabda Nabi sallallahu alaihi wasallam;

إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ أَنْزَلَ الدَّاءَ وَالِدَّاءَ وَجَعَلَ لِكُلِّ دَاءٍ دَوَاءً
فَتَدَاوُوا وَلَا تَدَاوُوا بِحَرَامٍ

Ertinya: Bahawasanya Allah subhanahu wa taala menurunkan segala penyakit [dan segala ubat, dan dijadikan pada tiap-tiap penyakit]³⁵² itu ubat, maka berubatlah kamu, dan jangan kamu berubat dengan yang haram.

Sekali peristiwa pada suatu hari Tariq ibnu Suwaidi berdatang sembah kepada Nabi sallallahu alaihi wasallam, katanya, “Ya Rasulullah, adakah harus mengubati

³⁵⁰ Manuskrip B.

³⁵¹ Sihir, mantera, jampi.

³⁵² Manuskrip B.

seorang sakit dengan arak?” Maka sabda Nabi sallallahu alaihi wasallam;

إِنَّمَا مَنَعَهَا لِلدَّوَاءِ إِنَّهَا لَيْسَتْ بِدَوَاءٍ وَلَكِنَّهَا دَاءٌ إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى
لَمْ يَجْعَلْ شِفَاءَ أُمَّتِي فِي مَا حَرَّمَ عَلَيْهِ

Ertinya: Hanya sesungguhnya telah ditegaskan Allah taala arak itu akan ubat, bahawasanya ia bukan ubat, tetapi penyakit. Bahawasanya Allah taala tiada menjadikan nyaman tubuh umatku pada barang yang diharamkan Allah.

[PADA MENYATAKAN ASAL USUL ILMU UBATAN]

Kata Ibnu Abbas radiallahu [anhuma]³⁵³, ia mendengar³⁵⁴ daripada Nabi Allah katanya bahawa sabda Nabi sallallahu alaihi wasallam telah bersabda; Apabila Nabi Allah Sulaiman sembahyang pada mihrab masjidnya maka [dilihatnya]³⁵⁵ tumbuh tumbuhan pada mihrab itu pada tiap-tiap hari seponon kayu, maka ditanyai Nabi Allah Sulaiman akan dia, “Hai pohon kayu, [apa]³⁵⁶ namamu dan apa gunamu?” Maka sahutnya, “Ya nabi Allah, nama hamba fulan dan guna hamba demikian.” Dan jika ada pohon kayu itu akan ubat, disuratkannya namanya dan gunanya. Dan jika ada

³⁵³ Manuskrip B. Manuskrip A menulis *anha*.

³⁵⁴ Asalnya منظر.

³⁵⁵ Manuskrip B. Manuskrip A menulis دليهي.

³⁵⁶ Manuskrip B. Manuskrip A menulis لا.

pohon kayu itu patut ditanam maka ditanamkannya.³⁵⁷

[PADA MENYATAKAN RASA MAKANAN]

Kata hukama bahawa rasa makan-makanan itu iaitu sembilan bagai;

- Pertama pedas
- Kedua pahit
- Ketiga masin
- Keempat manis
- Kelima masam
- Keenam tawar
- Ketujuh kelat
- Kedulapan liat³⁵⁸
- Kesembilan lendir³⁵⁹

Adapun yang pedas dan pahit dan masin dan

³⁵⁷ Manuskrip I menulis *maka pohon kayu itu dapat dimakan maka disuratkan namanya dan rasanya*.

³⁵⁸ Boleh juga disebut sebagai “pedar”, yakni kelat yang bersangatan. Dalam bahasa Arab disebut *‘afṣ*.

³⁵⁹ Boleh juga disebut sebagai “lemak”, yakni rasa berlemak atau berminyak. Dalam bahasa Arab disebut *dasm*. Manuskrip A dan D turut menambah rasa yang kesepuluh iaitu *lemak*, sedangkan di awalnya sudah disebut bahawa ada sembilan rasa. Maka saya gugurkannya. Pertamanya kerana ia bertentangan dengan apa yang disebutkan di awalnya. Keduanya kerana kitab-kitab *ṭibb* yang muktabar juga menyebut sembilan rasa seperti yang tersenarai di atas. Ketiganya kerana ia tidak disebut dalam manuskrip-manuskrip lain, maka kemungkinan besar ia ditambah oleh penyalin manuskrip.

manis³⁶⁰ itu hangat khasiatnya. Adapun yang masam dan tawar dan kelat [dan]³⁶¹ liat dan lendir sejuk khasiatnya.

[PADA MENYATAKAN TABIAT DAN DARJAH
BAGI SEGALA MAKANAN DAN UBATAN]

Kata segala ulama [*ittifāq* dengan]³⁶² segala hukama bahawasanya barang [makan-makanan]³⁶³ atau [segala]³⁶⁴ ubat adalah khasiatnya hangat [atau sejuk atau kering]³⁶⁵ atau basah, dan adakalanya [bercampur]³⁶⁶ dengan dua khasiatnya iaitu hangat lagi basah atau hangat lagi kering.³⁶⁷

Dan adakalanya ia hangat pada darjah yang pertama atau darjah keempat. Demikian lagi darjah segala yang [sejuk pun empat perkara jua, darjah yang basah pun empat perkara jua, dan darjah yang]³⁶⁸ kering pun empat perkara jua.

Shahdan, jika [makan seorang yang]³⁶⁹ sederhana

³⁶⁰ Asalnya selepas *manis* ada *dan lemak*, digugurkan.

³⁶¹ Manuskrip B.

³⁶² Manuskrip F. Manuskrip A menulis *adalah*.

³⁶³ Manuskrip B. Manuskrip A menulis *yang dimakan-makanan*.

³⁶⁴ Manuskrip B.

³⁶⁵ Manuskrip B.

³⁶⁶ Manuskrip B. Manuskrip A menulis *percampur*.

³⁶⁷ Yang bercampur itu termasuklah sejuk lagi basah atau sejuk lagi kering.

³⁶⁸ Manuskrip B.

³⁶⁹ Manuskrip B. Manuskrip A menulis *seseorang makan*.

[PADA MENYATAKAN KHASIAT LADA DAN CAMPLI]

Adapun khasiatnya segala ubat dan makanan yang [hangat]³⁷⁹ itu seperti *filfil* iaitu lada dan *dār filfil* iaitu campli,³⁸⁰ keduanya hangat lagi kering³⁸¹ pada darjah

sampai membunuh. Bahkan lada dan campli lebih sesuai diletakkan dalam darjah ketiga. Walau bagaimanapun, sesetengah kitab *ṭibb* muktabar ada yang meletakkannya dalam darjah keempat. Maka perlu ada kajian semula terhadap kitab-kitab *ṭibb* kerana tidak semuanya menepati kaedah umum yang digariskan. Bahkan isu darjah atau mizaj atau temperamen inilah yang menjadi satu konflik dan dilema bagi pengamal perubatan klasik, kerana wujud ketidakseimbangan dalam menetapkan darjah bagi sesuatu bahan. Dan adakalanya penulis yang berbeza menetapkan darjah yang berbeza bagi sesuatu bahan yang sama. Memanglah kita mengetahui dan memahami bahawa pendekatan klasik sangat mengambil berat soal perbezaan situasi dan suasana yang menyebabkan perbezaan penetapan, yakni bersifat relatif dan subjektif, namun perlulah juga digariskan apakah yang menjadi prinsip dan dasar yang tetap, serta apakah yang boleh berubah-ubah mengikut situasi, agar sistem ini terus relevan dan boleh diamalkan secara saintifik.

³⁷⁹ Manuskrip B. Manuskrip A menulis *pahit*.

³⁸⁰ Penetapan istilah di sini agak khusus walaupun istilah itu pada asalnya boleh digunakan secara umum. *Filfil* yang diterjemah sebagai “lada” boleh difahami sebagai genus *Capsicum* secara umum, yakni cili atau cabai secara umum. *Dār filfil* yang diterjemah sebagai “campli” boleh difahami sebagai lada panjang dengan nama saintifik *Piper longum*. Bentuknya hampir sama dengan cabai jawa dengan nama saintifik *Piper retrofractum*.

³⁸¹ Asalnya كراغ.

yang keempat. Dan lada sulah³⁸² iaitu terlebih hangatnya daripada lada, [dan]³⁸³ campli itu kurang khasiatnya mengeringkan daripada segala lada. Dan adalah faedahnya sekalian itu menghancurkan segala [angin]³⁸⁴ yang beku pada paru-paru dan pada perut yang seni, dan menghancur segala *balgham* yang likat dan menghangatkan segala urat dan badan.

[PADA MENYATAKAN KHASIAT HALIA]

Dan *zanjabīl*³⁸⁵ iaitu [halia]³⁸⁶. Khasiatnya [hangat pada darjah yang ketiga dan kering pada darjah yang kedua]³⁸⁷. Faedahnya menguatkan shahwat³⁸⁸ [dan]³⁸⁹ mencernakan makanan dan menghilangkan sejuk hati dan paru-paru dan menghilangkan *balgham* dan menambahi pengingat.

³⁸² *Piper nigrum*.

³⁸³ Manuskrip B. Manuskrip A menulis *dengan*.

³⁸⁴ Manuskrip B.

³⁸⁵ *Zingiber officinale*.

³⁸⁶ Manuskrip B.

³⁸⁷ Manuskrip B. Manuskrip A menulis *hangat lagi kering pada darjah yang ketiga dan pada darjah yang kedua*.

³⁸⁸ Shahwat merujuk kepada kehendak seksual, dan boleh juga merujuk kepada kehendak makan minum.

³⁸⁹ Manuskrip B.

lendir yang di dalam perut dan memberi faedah akan hati dan [limpa]⁴²¹ yang sejuk.

[PADA MENYATAKAN KHASIAT PUCUK]

Dan *gust*⁴²² iaitu pucuk. Khasiatnya hangat pada darjah yang ketiga lagi kering pada darjah yang kedua. Faedahnya menghancurkan angin dan menyembuhkan penyakit limpa dan mengeluarkan gelang-gelang.

[PADA MENYATAKAN KHASIAT JEMUJU]

Dan *nānkhwāh*⁴²³ iaitu jemuju. Khasiatnya hangat lagi kering pada darjah yang ketiga. Faedahnya menghancurkan segala angin yang dalam tubuh dan menghilangkan segala senak lagi banyak faedahnya.

[PADA MENYATAKAN KHASIAT KUNDURUKAM]

Dan *kundur*⁴²⁴ iaitu kundurukam. Khasiatnya hangat lagi

⁴²¹ Manuskrip C. Manuskrip A menulis *lemak*.

⁴²² *Saussurea lappa*.

⁴²³ *Trachyspermum ammi*.

⁴²⁴ *Boswellia serrata*. Perlu dibezakan antara “kundur” sebagai istilah Melayu dengan *kundur* sebagai istilah Arab. Kundur Melayu atau beligu merujuk kepada *Benincasa hispida*, manakala *kundur* Arab merujuk kepada kundurukam. *Kundur* dan *lubān* membawa maksud “kemenyan”, tetapi disebabkan ada dua jenis kemenyan yang dibincangkan oleh Shaikh, maka kemenyan *Boswellia serrata* atau “kemenyan arab” dikekalkan sebagai kundurukam seperti yang tercatat dalam manuskrip, manakala kemenyan *Styrax benzoin* atau

ingat-ingat kamu supaya tiada disekutui⁴⁸⁹ oleh shaitan akan kamu pada memakan dia, dan ucap oleh kamu tatkala memakan dia bismillāhirrahmānirrahīm, tiada [kuasa]⁴⁹⁰ shaitan itu membencanai sesuatu yang tersebut itu atas nama Allah taala.

Dan lagi sabda Nabi sallallahu alaihi wasallam;

كُلُوا الرُّمَّانَ فَإِنَّهُ دِبَاغُ الْمَعِدَةِ

Ertinya: Makanlah oleh kamu delima dari kerana bahawasanya ia menyamankan [perut]⁴⁹¹.

[PADA MENYATAKAN KHASIAT SUSU]

Dan *laban* iaitu susu⁴⁹². [Bahawa]⁴⁹³ yang terlebih [baik]⁴⁹⁴ daripada segala susu [itu susu lembu]⁴⁹⁵. Khasiatnya hangat lagi basah. Faedahnya memberi kuat badan, jika dicampur dengan air madu maka dimakan nescaya menambahi mani dan memberi kuat akan shahwat lagi banyak faedahnya.

⁴⁸⁹ Disertai.

⁴⁹⁰ Manuskrip B.

⁴⁹¹ Manuskrip C. Manuskrip A menulis *paru-paru*. Terjemahan yang tepat bagi *ma'idah* ialah perut. Mungkin berlaku kesilapan dalam penyalinan manuskrip kerana ejaannya yang hampir sama.

⁴⁹² Asalnya selepas *susu* ada *lembu*, digugurkan.

⁴⁹³ Manuskrip B.

⁴⁹⁴ Manuskrip D.

⁴⁹⁵ Manuskrip B.

[PADA MENYATAKAN KHASIAT MADU]

Dan *‘asal* iaitu air madu. Khasiatnya hangat lagi kering pada darjah yang kedua. Faedahnya [menghancurkan]⁴⁹⁶ *balgham* dan menerangkan mata dan memberi kuat paru-paru dan menghilangkan segala lendir yang di dalam perut dan menguatkan shahwat dan memberi⁴⁹⁷ nyaman tubuh seperti firman Allah taala tersebut dalam Quran;

يَخْرُجُ مِنْ بُطُونِهَا شَرَابٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ

Ertinya: Dijadikan Allah keluar daripada perut indung⁴⁹⁸ madu itu [air madu]⁴⁹⁹ berlain-lainan warnanya, adalah dalamnya nyaman badan segala manusia.

Dan seperti sabda Nabi sallallahu alaihi wasallam;

جُعِلَتِ الْبَرَكَةُ فِي الْعَسَلِ وَفِيهِ شِفَاءٌ مِنَ الْأَوْجَاعِ وَقَدْ بَارَكَ عَلَيْهِ سَبْعُونَ نَبِيًّا

Ertinya: Dijadikan Allah berkat itu pada air madu, dan adalah dalamnya menyamankan tubuh daripada segala penyakit dan sanya telah memberi berkat akan dia tujuh puluh orang nabi.

Kata baginda Ali karramallahu wajhah, apabila sakit

⁴⁹⁶ Manuskrip B. Manuskrip A menulis كن.

⁴⁹⁷ Asalnya selepas memberi ada dan, digugurkan.

⁴⁹⁸ Sarang lebah yang berisi madu.

⁴⁹⁹ Manuskrip B.

seseorang daripada kamu dan barang sebagainya, maka hendaklah dipintanya kepada isterinya pada isi kahwinnya⁵⁰⁰ tiga dirham, dibelikannya air madu serta dicampurkannya dengan air hujan maka diminumnya, nescaya diafiatkan Allah taala akan dia.

[PADA MENYATAKAN KHASIAT GULA DAN TEBU]

Dan *sukkar* iaitu [gula]⁵⁰¹. Khasiatnya hangat lagi basah pada darjah yang pertama, demikianlah [lagi]⁵⁰² tebu⁵⁰³. Faedahnya melembutkan dada dan halkum dan adalah [ia]⁵⁰⁴ muafakat⁵⁰⁵ pada tabiat *ṣafrāwī*.

[PADA MENYATAKAN KHASIAT GANDUM]

Dan *burr*⁵⁰⁶ iaitu gandum. Khasiatnya hangat [pada darjah yang pertama]⁵⁰⁷ lagi sederhana kepada basah dan kering.⁵⁰⁸ Faedahnya memberi kuat akan badan.

⁵⁰⁰ Mas kahwin.

⁵⁰¹ Manuskrip C.

⁵⁰² Manuskrip C. Manuskrip A menulis ٢.

⁵⁰³ *Saccharum officinarum*.

⁵⁰⁴ Manuskrip C.

⁵⁰⁵ Bersesuaian.

⁵⁰⁶ *Triticum aestivum*. Istilah Arab yang lain untuk gandum ialah *qamḥ* dan *ḥintāḥ*, namun kini *ḥintāḥ* lebih merujuk kepada gandum spelta iaitu *Triticum spelta*.

⁵⁰⁷ Manuskrip F.

⁵⁰⁸ Yang dimaksudkan ialah, gandum bersifat hangat pada darjah pertama, manakala dari sudut kering-basah ianya bersifat seimbang

إِذَا أَكَلْتُمُ الْقَثَاءَ فَكُلُوا مِنْ أَسْفَلِهِ

Ertinya: Apabila kamu makan hentimun maka makan oleh kamu ekornya.

[PADA MENYATAKAN KHASIAT CUKA]

Dan *khall*⁵⁶⁹ iaitu cuka. Khasiatnya bercampur hangat dan sejuk, [tetapi sangat ghalib sejuk]⁵⁷⁰. Faedahnya menghancurkan *balgham* [dan]⁵⁷¹ menyembuhkan segala bengkak⁵⁷² lagi segera mencernakan makanan tetapi memberi mudarat pada badan yang *sawdāwī* dan menyakitkan dada, dan adalah besar pahalanya pada yang memakan dia seperti sabda Nabi sallallahu alaihi wasallam;

مَنْ أَكَلَ الْخَلَّ قَامَ عَلَى رَأْسِهِ مَلَكٌ يَسْتَغْفِرُ لَهُ حَتَّى يَفْرُغَ

Ertinya: Barang siapa makan cuka [maka]⁵⁷³ berdiri di atas kepalanya seorang malaikat minta ampun akan⁵⁷⁴ dia hingga selesai ia daripada memakan dia.

Dan lagi sabda Nabi sallallahu alaihi wasallam;

⁵⁶⁹ Asalnya حل. *Acetic acid*.

⁵⁷⁰ Manuskrip B. Menurut *al-Qānūn*, cuka yang sederhana yakni yang tidak terlalu pedas atau tajam bersifat sejuk dan basah.

⁵⁷¹ Manuskrip B.

⁵⁷² Asalnya يغثق.

⁵⁷³ Manuskrip B.

⁵⁷⁴ Asalnya كن.

pada darjah yang pertama. Faedahnya apabila dicampurkan dalam makjun terlalu sangat memberi kuat akan jantung, apabila dipakai akan [kepala]⁵⁸⁶ cincin atau barang sebagainya iaitu menghilangkan segala penyakit wabak, dan yang terutama daripada segala jenis *yāqūt* itu merah dan kuning dan biru.

[PADA MENYATAKAN KHASIAT KAHRAB]

Dan *kahrubā*⁵⁸⁷ [iaitu kahrab]⁵⁸⁸. Khasiatnya hangat pada darjah yang pertama dan kering pada darjah yang kedua. Faedahnya menghilangkan dukacita dan menahan darah daripada barang tumpah⁵⁸⁹.

[PADA MENYATAKAN KHASIAT KASTURI]

Dan *misk*⁵⁹⁰ iaitu kasturi. Khasiatnya hangat lagi kering pada darjah yang ketiga. Faedahnya jika dicium atau dimasukkan ke dalam hidung nescaya menyembuhkan

delima”.

⁵⁸⁶ Manuskrip I.

⁵⁸⁷ *Pinus succinifera*.

⁵⁸⁸ Ditambah. Kahrab atau kahrab kuning atau ambar kuning, yakni damar daripada pokok *Pinus succinifera*. Perlu dibezakan antara “ambar kuning” (*Pinus succinifera*) dengan “ambar” sebenar (*Ambra grisea*) atau disebut juga “ambar kelabu” yang merujuk kepada bahan daripada usus ikan paus sperma (paus ambar).

⁵⁸⁹ Tumpah darah, mengalir.

⁵⁹⁰ Wangian yang diperbuat daripada bahan yang terdapat dalam kelenjar kasturi pada kasturi kijang iaitu *Moschus moschiferus*.

[PADA MENYATAKAN KHASIAT GAHARU]

Dan *ūd* iaitu gaharu⁶⁰⁶. Khasiatnya hangat pada darjah yang kedua.⁶⁰⁷ Faedahnya menguatkan paru-paru dan segala perut yang seni-seni dan menguatkan hati dan jantung dan segala pancaindera dan terlalu⁶⁰⁸ sangat memberi faedah akan otak dan menghancurkan segala angin yang dalam badan, dan jika dimamah⁶⁰⁹ menghilangkan bau busuk mulut.

[PADA MENYATAKAN KHASIAT CENDANA]

Dan *şandal* iaitu cendana⁶¹⁰. Khasiatnya sejuk lagi kering pada darjah yang kedua. Faedahnya menahan segala penyakit dan menyembuhkan segala bengkak yang hangat dan menyembuhkan sakit kepala [yang hangat]⁶¹¹ dan sakit hati yang hangat⁶¹², diminum atau dibubuhkan pada tubuh dan memberi kuat paru-paru.

⁶⁰⁶ Wangian daripada *Santalum album*.

⁶⁰⁷ Menurut *al-Qānūn*, gaharu bersifat hangat dan kering pada darjah yang kedua.

⁶⁰⁸ Asalnya تولاك.

⁶⁰⁹ Asalnya دمام.

⁶¹⁰ Pokok *Santalum album*.

⁶¹¹ Manuskrip B.

⁶¹² Asalnya ساغت.

itu memberi mudarat jua adanya, seperti susu dengan ikan, atau susu dengan labu, atau susu serta dengan cuka, atau susu serta dengan hentimun dan barang sebagainya, dan jika hendak dimakan seorang akan yang demikian itu maka hendaklah dimakannya serta dengan yang hangat-hangat atau dengan yang sejuk pada sepatut khasiatnya makan-makanan itu supaya hilang mudaratnya.

[PADA MENYATAKAN PETUA UBATAN]

Adapun ubat segala penyakit itu sekaliannya berlawanan, umpamanya⁶²⁴ jikalau penyakit itu sejuk ubatnya hangat, dan [jika]⁶²⁵ penyakit itu hangat ubatnya sejuk. Demikianlah kiasnya⁶²⁶.

Tiadalah faqir melanjutkan⁶²⁷ [perkataannya]⁶²⁸ sehingga mengambil simpan jua.

[HIKAYAT RAJA MALIK SHAH DENGAN SEORANG TOBIB
YANG BIJAKSANA]

Maka dimulai faqir setengah daripada hikayat yang munasabah dengan dia. Bermula kata Imam Shafi'i [radiallahu anhu]⁶²⁹ ada seorang raja di benua Parsi bernama Malik Shah. Maka terlalu tembung, maka adalah

⁶²⁴ Asalnya افمان.

⁶²⁵ Manuskrip B.

⁶²⁶ Asalnya فپاسن.

⁶²⁷ Asalnya مكنجتكن.

⁶²⁸ Manuskrip B.

⁶²⁹ Manuskrip B.

kesakitanlah ia daripada sangat sembunnya itu, maka disuruhnya himpulkan segala tobib akan supaya mengubati [dia]⁶³⁰ supaya kurang sembunnya, maka diubat⁶³¹ segala tobiblah akan dia oleh segala tobib itu, tiadalah jadi daripada ubat itu, makin sembunnya jua. Maka murkalah raja itu akan segala mereka itu sekalian, lagi ia bersabda kepada segala tobib itu, “Jikalau tiada kamu ubati akan daku, nescaya engkau kubunuh akan kamu semuanya.” Maka dukacitalah sekalian tobib akan membicarakan ubat raja itu.

Maka datang sembah seorang tobib yang lain daripada mereka itu terlalu⁶³² bijaksana, “Ya tuanku Shah Alam⁶³³, bahawasanya diperhambalah⁶³⁴ mengubati Shah Alam, tetapi diperhamba mohonkan ke bawah duli Shah Alam bertangguh tiga hari lamanya kerana diperhamba tobib lagi mengetahui ilmu nujum hingga diperhamba lihat pada rasi Shah Alam mana ubat yang patut⁶³⁵ akan Shah Alam. Maka sabda raja, “Baiklah⁶³⁶.” Setelah itu maka tobib itu pun kembalilah.

Tiga hari lamanya maka disuruh raja panggil akan dia, hatta maka tobib itu pun datanglah serta ia berdatang

⁶³⁰ Manuskrip B.

⁶³¹ Asalnya داوباويات.

⁶³² Asalnya ترلاك.

⁶³³ Shah Alam, yakni gelaran atau panggilan untuk raja-raja.

⁶³⁴ Patik.

⁶³⁵ Asalnya افاتت.

⁶³⁶ Asalnya يايكله.

anak Adam itu terlebih jahat daripada perutnya. Dan jika ada ia tiada dapat [tiada]⁶⁷⁷ diisinya jua, maka sepertiga bagi makanan dan sepertiga bagi minuman dan sepertiga bagi nafas keluar masuk.

[PETUA *JĀLĪNŪS AL-ḤAKĪM* AKAN PERKARA YANG
MEMPUSAKAI KELUPAAN]

HIKMAH. Kata *Jālīnūs al-Ḥakīm*, tujuh perkara yang mempusakai kelupaan manusia;

- Pertama mendengar kata-kata yang tiada bermanfaat lagi tiada masuk dalam hati
- Kedua membuang darah daripada tengkuknya
- Ketiga qada hajat seni⁶⁷⁸ kepada air yang tenang
- Keempat berbanyak makan makanan yang masam
- Kelima menilik pada muka mayat
- Keenam berbanyak tidur
- Ketujuh sentiasa menilik kepada tempat yang binasa

Dan lagi pula yang mempusakai kelupaan itu tujuh perkara;

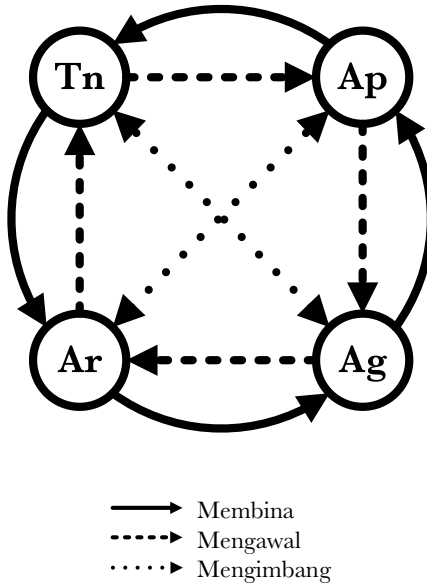
- Pertama sangat *balgham*
- Kedua tertawa gelak-gelak
- Ketiga berbanyak makan makanan yang masam
- Keempat berbanyak memakan daging yang

⁶⁷⁷ Manuskrip B.

⁶⁷⁸ Asalnya سانسى.

LAMPIRAN 1

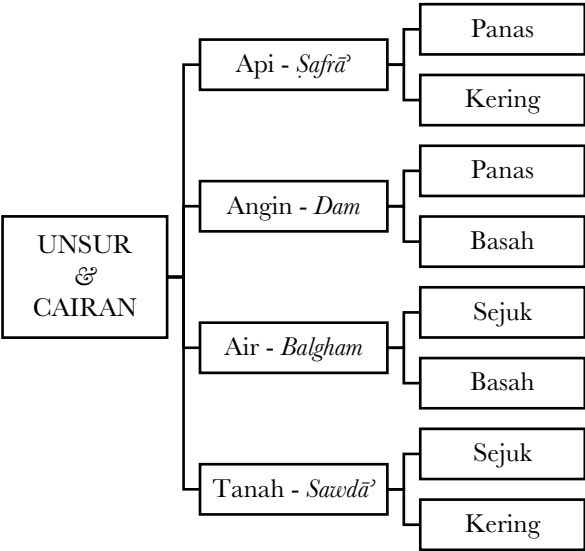
HUBUNGAN EMPAT UNSUR

Rajah 24: Hubungan sesama empat unsur. Hubungan ini tidak dinyatakan dalam manuskrip. Saya menyusunnya berdasarkan kefahaman dan pemerhatian terhadap konsep dan aplikasi empat unsur. Hubungan ini boleh digunakan untuk menghuraikan beberapa konsep seperti pembentukan organ iaitu ektodermal, mesodermal, endodermal dan primordial; juga perkembangan psikologi iaitu ‘aqlī, ghadabī, shakhsī dan nasabī; dan juga hubungan sesama sistem tubuh iaitu dimāghī, qalbī, kabidī dan mansalī.

LAMPIRAN 2

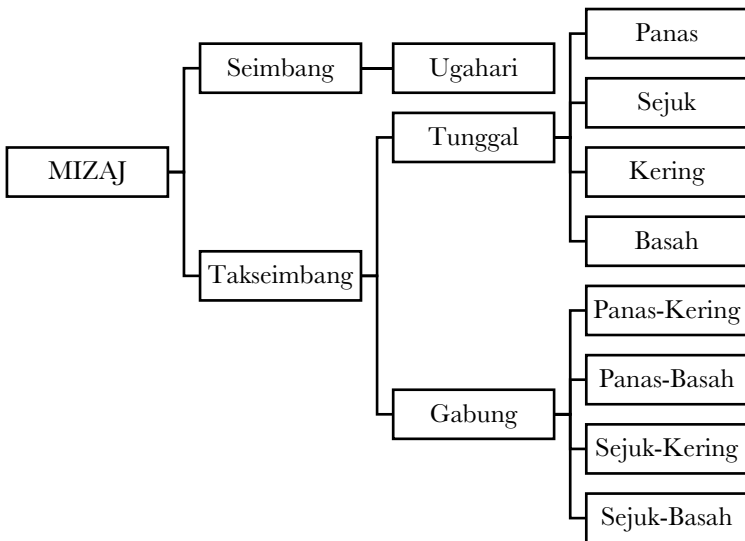
UNSUR, CAIRAN DAN TABIATNYA

Peta Minda 3: Unsur, cairan dan tabiatnya

LAMPIRAN 3

PEMBAHAGIAN MIZAJ

Peta Minda 4: Pembahagian mizaj (tabi'at)

LAMPIRAN 4

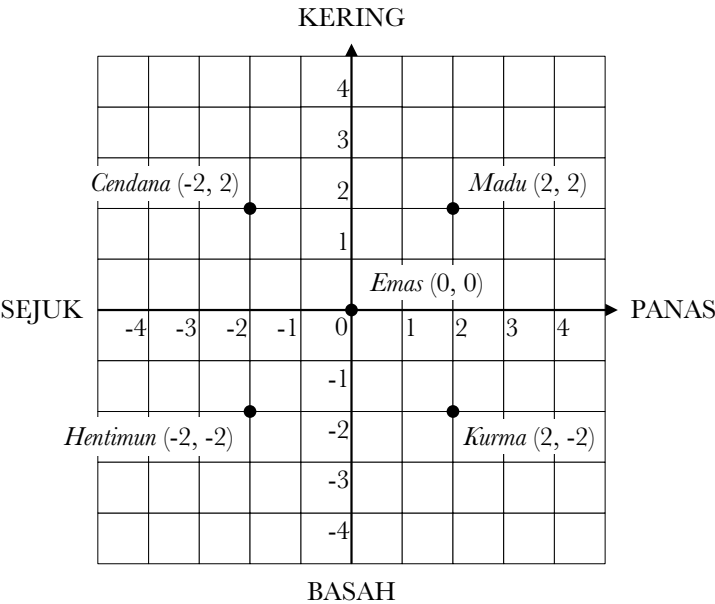
MATERIA MEDIKA BUSTANUS SALATIN

P: PANAS (HANGAT), **S:** SEJUK, **K:** KERING, **B:** BASAH, **U:** UGAHARI

BIL.	MELAYU	ARAB	INGGERIS	SAINTIFIK	MIZAJ
1.	Adas pedas	<i>Basbās, Rāzyānāj</i>	<i>Fennel</i>	<i>Foeniculum vulgare</i>	P ² K ²
2.	Air mawar	<i>Mā' al-ward</i>	<i>Rose water</i>	<i>Rosa damascena</i>	P+S
3.	Akarkara	<i>Āqar qarhā</i>	<i>Pellitory</i>	<i>Anacyclus pyrethrum</i>	P ³ K ³
4.	Ambar, Ambar kelabu	<i>Anbar</i>	<i>Ambergris</i>	<i>Ambra grisea</i>	P ² K ¹
5.	Anggur	<i>Inab</i>	<i>Grape</i>	<i>Vitis vinifera</i>	PB
6.	Anggur kering, Kismis	<i>Ẓabīb</i>	<i>Raisin</i>	<i>Vitis vinifera</i>	PB
7.	Badam	<i>Lawz</i>	<i>Almond</i>	<i>Prunus dulcis</i>	P ¹ B ¹
8.	Bawang merah	<i>Baṣal</i>	<i>Onion</i>	<i>Allium cepa</i>	P ³ B ³
9.	Bawang putih	<i>Šūm</i>	<i>Garlic</i>	<i>Allium sativum</i>	P ³ K ³
10.	Beras	<i>Aruzz</i>	<i>Rice</i>	<i>Oryza sativa</i>	P ¹ K ¹
11.	Biji sawi	<i>Khardal</i>	<i>Black mustard</i>	<i>Brassica nigra</i>	P ⁴ K ⁴
12.	Buah pala	<i>Jawz buwā</i>	<i>Nutmeg</i>	<i>Myristica fragrans</i>	P ³ K ³
13.	Bunga air mawar	<i>Ward</i>	<i>Rose</i>	<i>Rosa damascena</i>	S ¹ K ²
14.	Bunga laung, Bunga cengkih	<i>Qaranful</i>	<i>Clove</i>	<i>Syzygium aromaticum</i>	P ³ K ³
15.	Bunga pala, Kulit biji pala	<i>Basbāsah</i>	<i>Mace</i>	<i>Myristica fragrans</i>	P ³ K ³

LAMPIRAN 5

APLIKASI SISTEM KOORDINAT KARTESIAN KEPADA MIZAJ UBATAN DAN DARJAHNYA

*Graf 1: Koordinat bagi emas, madu, kurma, hentimun dan cendana
berdasarkan mizaj masing-masing*

KOORDINAT MIZAJ

Koordinat mizaj ialah koordinat bagi sesuatu perkara berdasarkan darjah mizajnya. Koordinat mizaj merupakan satu kaedah untuk merekod darjah mizaj sesuatu perkara secara lebih sistematik dan matematikal, agar kajian dan penyelidikan ke atas khazanah-khazanah klasik dapat dilakukan secara seimbang antara aspek kuantitatif dan kualitatif.

Koordinat mizaj boleh digunakan untuk merekod pelbagai perkara contohnya darjah kepanasan atau metabolik tubuh dan juga keadaan persekitaran. Walau bagaimanapun, secara khususnya ia digunakan untuk merekod darjah mizaj bahan-bahan makanan dan ubatan seperti yang ditunjukkan dalam *Graf 1*.

Darjah mizaj bagi sesuatu bahan boleh direkod dengan dua cara iaitu dengan menggunakan;

1. Kod
2. Koordinat

BIL.	BAHAN	MIZAJ & DARJAH	KOD	KOORDINAT
1.	Emas	Ugahari	U	(0,0)
2.	Madu	Panas Kedua, Kering Kedua	P^2K^2	(2,2)
3.	Kurma	Panas Kedua, Basah Kedua	P^2B^2	(2,-2)
4.	Hentimun	Sejuk Kedua, Basah Kedua	S^2B^2	(-2,-2)
5.	Cendana	Sejuk Kedua, Kering Kedua	S^2K^2	(-2,2)

Jadual 2: Penggunaan kod dan koordinat untuk emas, madu, kurma, hentimun dan cendana

KHATIMAH

Alhamdulillah, selesailah sudah kitab ini. Semoga banyak manfaat yang dapat kita perolehi daripada kitab ini, inshaAllah.

Saya memohon maaf sekiranya terdapat salah silap atau kurang tepat dalam penulisan ini. Saya amat mengalu-alukan sebarang teguran dan kritikan membina untuk penambahbaikan kitab ini.

Sekali lagi saya mengucapkan terima kasih kepada semua pihak yang terlibat dalam menjayakan penulisan ini. Hanya Allah yang dapat membalas jasa baik kalian semua.

Semoga isi buku ini dapat dimanfaatkan untuk kajian yang lebih mendalam oleh pihak-pihak yang berminat untuk mengembangkan lagi bidang Perubatan Melayu yang kini mula mendapat perhatian banyak pihak.

Semoga Allah menerima amal yang sedikit ini. Tiadalah ganjaran yang lebih agung sebagai hasil daripada usaha ini, melainkan reda daripada Allah jua.

Sekian, wassalam.

NASEER SOBREE

KATA SEGALA AHLI TOBIB
bahawa ilmu *ṭibb* itu iaitu;

*Pengetahuan akan segala hal badan
insan, dan memelihara sihat
tubuh, lagi menyembuhkan
segala penyakit daripada
segala wujud.*

— NURUDDIN AR-RANIRI

BAYTUL
HIKMA

ISBN 978-967-2091-12-7

9 789672 091127